

Люстрацыя для Беларусі

(канцэпцыя)

Змест

Змест.....	2
Рэзюме.....	3
Аналітычны агляд інстытута люстрацыі.....	4
Люстрацыя як інструмент правасуддзя пераходнага перыяду.....	4
Паняцце тэрміна «люстрацыя».....	7
Мэты люстрацыі.....	8
Мадэлі правасуддзя пераходнага перыяду і люстрацыі.....	11
-Класіфікацыя люстрацыйных сістэмаў.....	12
Інструменты, якія выкарыстоўваюцца ў працэсе люстрацыі.....	14
Прыклады люстрацыйных законаў і практыка ЕСПЧ.....	15
-Літва.....	15
-Польшча.....	17
-Латвія.....	20
-Украіна.....	22
Крытыка люстрацыі і вынесеныя ўрокі.....	25
Канцэпцыя люстрацыі для Беларусі.....	29
1.Уводзіны.....	29
1.1. Абгрунтаванне неабходнасці люстрацыі.....	29
1.2. Мэты люстрацыі.....	32
1.3. Прынцыпы люстрацыі.....	32
1.4. Падыход да люстрацыі ў Беларусі.....	32
1.5. Перыяд дзейнасці, які падлягае люстрацыйнай праверцы.....	34
2.Вызначэнне суб'ектаў люстрацыі.....	35
2.1. Спіс абароненых законам пасадаў, занятак якіх патрабуе люстрацыйнай праверкі.....	35
2.2. Люстрацыйная дэкларацыя.....	47
3.Працэдура люстрацыі.....	49
3.1. Органы, якія ажыццяўляюць працэдуры люстрацыі.....	49
3.2. Парадак правядзення люстрацыйнай праверкі.....	49
3.3. Прыняцце рашэння аб люстрацыі.....	51
4.Меры люстрацыйнага ўздзеяння.....	52
5.Забеспячэнне галоснасці і грамадскага кантролю.....	53
6.Заклучныя палажэнні.....	54
УЗОР ДЭКЛАРАЦЫІ.....	56

Рэзюмэ

Люстрацыя з'яўляецца адным з ключавых элементаў правасуддзя пераходнага перыяду. Гэтая працэдура прадугледжвае праверку пэўных асобаў на прадмет іх сувязяў з рэпрэсіўнымі структурамі папярэдняга рэжыму з мэтай ачышчэння дзяржаўнага апарату і абароны новай дэмакратыі.

Выдзяляюць тры віды люстрацыі. У першым выпадку асоба, якая падпадае пад крытэрыі нядобранадзейнасці, не мае права займаць абароненую законам пасаду. У другім выпадку чалавек, які займае абароненую законам пасаду, або кандыдат на такую пасаду абавязаны самастойна заявіць, ці падпадае ён або яна пад крытэрыі нядобранадзейнасці. Забараняецца займаць гэтыя пасады толькі ў выпадку падачы ілжывай інфармацыі. У трэцім выпадку люстрацыя зводзіцца да выяўлення нядобранадзейных грамадзянаў, складання і апублікавання іх спісаў без якіх-небудзь іншых прававых наступстваў для асобаў, што правяраюцца. Найбольш супярэчнасцяў і прававых спрэчак выклікае люстрацыя першага забароннага тыпу.

У дадзеным дакуменце больш падрабязна апісваецца практыка люстрацыі ў чатырох краінах — Літве, Латвіі, Польшчы і Украіне — ментальна і гістарычна блізкіх да Беларусі, якія ўвялі люстрацыю пасля распаду Савецкага Саюза. Гэтыя краіны прадстаўляюць розныя прыклады правядзення люстрацыі з варыяцыямі ў нарматыўна-прававой базе, сферах прымянення, маштабах і эфектыўнасці. Вывучэнне гэтых выпадкаў дапаможа вылучыць ключавыя фактары, якія садзейнічаюць поспеху або няўдачы люстрацыі, што можа быць карысна для будучага прымянення люстрацыі ў Беларусі.

Таксама разглядаецца вопыт гэтых краінаў у практыцы Еўрапейскага суда па правах чалавека (ЕСПЧ) у кантэксце люстрацыі. Аналіз справаў, звязаных з люстрацыяй, дазваляе вызначыць магчымыя парушэнні правоў чалавека, такія як дыскрымінацыя або невыкананне належнай прававой працэдуры, і сфармуляваць высновы адносна таго, як пазбегнуць падобных праблемаў у працэсе люстрацыі.

Прымяненне люстрацыі ў Беларусі звязана з неабходнасцю пераадолення спадчыны аўтарытарнага рэжыму і ўмацавання дэмакратычных інстытутаў. У якасці магчымай мадэлі люстрацыі ў Беларусі прапануецца выкарыстоўваць другі падыход, заснаваны на самадэклараванні.

З мэтай праверкі сапраўднасці прадстаўленых звестак прапануецца стварыць незалежны орган. Забарона займаць пасады будзе ўводзіцца ў выпадку выяўлення ілжывых звестак у дэкларацыі па выніках праверкі.

Дасягнуць чаканых вынікаў люстрацыі магчыма толькі ў тым выпадку, калі гэты працэс будзе праведзены справядліва, аб'ектыўна і ў адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі абароны правоў чалавека. Люстрацыя не павінна быць інструментам палітычнай расправы, а мусіць стаць часткай комплекснага працэсу рэформаў, скіраваных на пабудову дэмакратычнага грамадства ў Беларусі.

Аналітичны агляд інстытута люстрацыі

Люстрацыя як інструмент правасуддзя пераходнага перыяду

Правасуддзе пераходнага перыяду — гэта комплекс судовых і пазасудовых мер, накіраваных на ліквідацыю наступстваў парушэння правоў чалавека, якія адбыліся ў перыяды канфліктаў, аўтарытарызму або рэпрэсіяў. Гэтыя меры могуць уключаць судовыя пераследы, камісіі па ўстанаўленні праўды, праграмы кампенсацыі шкоды, інстытуцыйныя рэформы і люстрацыю. Канчатковая мэта правасуддзя пераходнага перыяду — забяспечыць падсправядлівасць, усталяваць вяршэнства права і садзейнічаць працэсу дэмакратызацыі.¹

Адной з заснавальніц даследаванняў правасуддзя пераходнага перыяду з’яўляецца прафесар Ельскага ўніверсітэта Руці Тэйтэль². У сваёй манаграфіі «Правасуддзе пераходнага перыяду» яна прааналізавала вопыт пераходу еўрапейскіх краін ад аўтарытарызму да дэмакратыі ў XX стагоддзі. У сваёй працы «Генеалогія пераходнага правасуддзя»³ даследчыца вылучае тры гістарычныя этапы, што складаюць тры асноўныя вехі ў развіцці сучаснай канцэпцыі правасуддзя пераходнага перыяду.

Паводле прафесаркі Тэйтэль, вытокі канцэпцыі правасуддзя пераходнага перыяду можна прасачыць да Першай сусветнай вайны — гэта першы гістарычны перыяд. Другі этап ахоплівае перыяд пасля 1945 года, калі правасуддзе пераходнага перыяду набывае большае значэнне — гэта пасляваеннае пераходнае правасуддзе. У 1989 годзе пачынаецца наступная фаза — правасуддзе пераходнага перыяду пасля заканчэння халоднай вайны і перыяд дэмакратызацыі краін, што выйшлі з Савецкага Саюза, і краін Варшаўскай дамовы.

Правасуддзе пераходнага перыяду мае два асноўныя напрамкі дзейнасці:

- 1. Рэабілітацыя ахвяраў рэжыму.** Такое аднаўленне справядлівасці можа ўключаць фінансавую кампенсацыю ахвярам або іх родным, так і «маральную» рэабілітацыю. Веданне і распаўсюджванне гісторыі ахвяраў сярод шырокай грамадскасці, ушанаванне тых, хто актыўна ўдзельнічаў у дысідэнцкім руху, можа паслужыць лепшай прафілактыкай аўтарытарных спакусаў для тых, хто знаходзіцца пры ўладзе. Такія мерапрыемствы маюць важнае значэнне для фарміравання ліберальных і дэмакратычных каштоўнасцяў у новых дэмакратыях.
- 2. Пакаранне** — гэта другі важны бок правасуддзя пераходнага перыяду. З пункту гледжання зваротнай сілы закона, пакаранне за асноўныя злачынствы (забойствы, катаванні, злоўжыванне ўладай, карупцыя і г.д.) не з’яўляецца прававой праблемай, паколькі гэтыя дзеянні былі злачынствамі нават пры былым рэжыме. У аснове цэласнага падыходу да рэалізацыі гэтых накірункаў ляжаць чатыры асноўныя кампаненты, неабходныя для любога працэсу пераходнага перыяду: права на праўду,

¹ ICTJ, 2022. What Is Transitional Justice? | International Center for Transitional Justice. www.ictj.org. Анлайн. 2022. URL: <https://www.ictj.org/what-transitional-justice>

² Ruti G. Teitel, [без даты]. *New York Law School*. Анлайн. [Доступ 23 красавіка 2023]. URL: <https://www.nyls.edu/faculty/ruti-g-teitel/>

³ Ruti G. Teitel, (2003). *Transitional Justice Genealogy (Symposium: Human Rights in Transition)* Анлайн. 2003. старонка 70. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4041414

права на правосуддзе, права на кампенсацыю шкоды і гарантыі недапушчэння паўтарэння.⁴

Для забеспячэння выканання мэт правосуддзя пераходнага перыяду і эфектыўнага кантролю за працэсамі аднаўлення справядлівасці ў выпадку парушэнняў правоў чалавека ў структуры спецыяльных працэдур ААН дзейнічае Спецыяльны дакладчык па пытаннях устанавлення праўды, справядлівасці, кампенсацыі шкоды і гарантыяў недапушчэння паўтарэння. Ён адыгрывае ключавую ролю ў маніторынгу парушэнняў правоў чалавека па ўсім свеце. Спецыяльны дакладчык дзейнічае незалежна ад Упраўлення Вярхоўнага камісара ААН па правах чалавека, што забяспечвае яму большую ступень незалежнасці ў даследаванні і аналізе прававых праблемаў.

Мандат Спецыяльнага дакладчыка ўключае шырокі спектр задач. Па-першае, ён павінен садзейнічаць прасоўванню прынцыпаў праўды, справядлівасці, кампенсацыі шкоды і гарантыяў недапушчэння паўтарэння. З гэтай мэтай Спецдакладчык кансультуе Раду ААН па правах чалавека, рыхтуе даклады, праводзіць даследаванні, дае рэкамендацыі, а таксама ўдзельнічае ў канферэнцыях і семінарах, прысвечаных пытанням пераходнага правосуддзя⁵.

У межах сваёй работы Спецыяльны дакладчык наведвае розныя краіны для непасрэднага вывучэння мясцовых сітуацый і наладжвання дыялогу з урадамі, грамадствам і іншымі зацікаўленымі бакамі. Такі падыход забяспечвае Спецдакладчыку ўсебаковае разуменне кантэксту і дазваляе яму ацаніць эфектыўнасць мераў па аднаўленню справядлівасці. Спецдакладчык таксама актыўна ўзаемадзейнічае з экспертамі і навукоўцамі для распрацоўкі найбольш эфектыўных рэкамендацый для краінаў, што знаходзяцца ў пераходным перыядзе.

Асноўнымі механізмамі правосуддзя пераходнага перыяду з'яўляюцца:

Судовая вытворчасць — крымінальныя трыбуналы, створаныя на міжнародным і нацыянальным узроўнях. Гэты механізм бярэ пачатак з Нюрнбергскага працэсу. Мэта судовага разбору — у залежнасці ад мандата суда — пакласці канец міжнародным злачынствам, злачынствам супраць чалавечнасці або сур'ёзным парушэнням правоў чалавека. Аднак судовая вытворчасць не заўсёды спраўляецца са сваімі задачамі з-за масавасці парушэнняў правоў, недастатковасці доказнай базы ў сувязі з даўнасцю падзеяў і свядомым знішчэннем доказаў былым рэжымам.

Люстрацыя — заканадаўчыя меры для палітычнай эліты былой улады, якія абмяжоўваюць магчымасці ўдзельнікаў і калабарацыяністаў былых рэпрэсійных рэжымаў займаць шэраг дзяржаўных пасадаў, пастоў у дзяржаўным кіраванні або іншых пасадаў з моцным грамадскім уплывам (напрыклад, у СМІ або навуковых колах) пасля падзення аўтарытарнага рэжыму.⁶ Люстрацыя, у адрозненне ад судовай вытворчасці, мае калектыўны характар адносна асобаў, якіх яна закранае.

⁴ OHCHR | OHCHR: Transitional justice and human rights, [без даты]. OHCHR. Анлайн. URL: <https://www.ohchr.org/en/transitional-justice>

⁵ OHCHR | Special Rapporteur on truth, justice and reparation, [no date]. OHCHR. Анлайн. Доступ: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-truth-justice-reparation-and-non-recurrence>

⁶ HORNE, Cynthia M., [без даты]. Transitional justice: Vetting and lustration. *Research Handbook on Transitional Justice*. pp. 424–442. DOI <https://doi.org/10.4337/9781781955314.00030>. Старонка 10

Праверка (Vetting) — сукупнасць працэсаў, накіраваных на ацэнку «добрасумленнасці асобаў з мэтай вызначэння іх прыдатнасці працягваць працу або патэнцыйнага працаўладкавання на дзяржаўную службу»⁷. У пераходны перыяд, калі прымяняецца праверка, добрасумленнасць азначае «прытрымліванне асобай адпаведных стандартаў правоў чалавека і прафесійных паводзінаў, уключаючы фінансавую сумленнасць»⁸. Такі адбор дзяржаўных служачых або кандыдатаў на дзяржаўныя пасады накіраваны на вызначэнне таго, ці апраўдвае іх ранейшыя паводзіны і, што больш важна, (не)павага да правоў чалавека іх выключэнне з дзяржаўнай службы. У адрозненне ад гістарычных чыстак або масавых звальненняў, скіраваных супраць асобных людзей за прыналежнасць да пэўнай групы (напрыклад, палітычнай партыі) або сувязі з ёй, працэс праверкі прадугледжвае індывідуальную ацэнку паводзін асобы, асабісты разгляд справы і прадугледжвае, як мінімум, некаторыя працэдурныя гарантыі для асобаў, якія праходзіць праверку.

Камісіі па ўстанаўленню праўды — часовы пазасудовы калегіяльны орган, практыка якога можа дапаўняць і спрыяць іншым механізмам. Такія камісіі — гэта афіцыйна зацверджаныя часовыя следчыя органы. Яны маюць адносна невялікі тэрмін на збор паказанняў, правядзенне расследаванняў, вывучэнне матэрыялаў і публічныя слуханні справаў, перш чым скончыць сваю працу і апублікаваць канчатковую справаздачу.⁹

Усе пералічаныя механізмы ўносяць уклад у агульны працэс асэнсавання мінулага, адыгрываючы важную ролю ў тым, як дзяржава ставіцца да сваёй гісторыі. Гэты складаны працэс цесна звязаны з іншымі, не менш значнымі працэсамі, такімі як адкрыццё архіваў, перагляд падручнікаў па гісторыі, стварэнне мемарыяльных музеяў. Усё гэта ўплывае на бачанне гісторыі, яе ўспрыманне грамадскасцю і фарміруе бачанне будучыні краіны.

Адным з ключавых элементаў пераходнага правасуддзя з'яўляецца люстрацыя. Люстрацыя выкарыстоўваецца ў розных постканфліктных і постаўтарытарных кантэкстах і можа прымяняцца разам з іншымі мерамі, такімі як судовыя працэсы, камісіі па ўстанаўленню праўды і амністыя. Варта адзначыць, што, хоць само слова «люстрацыя» паходзіць ад лацінскага «*lustratio*» — ачышчэнне з дапамогай ахвярапрынашэння, — гэта не рытуальнае ахвярапрынашэнне, а заканадаўчае або выканаўчае рашэнне, якое прадугледжвае выкарыстанне спецыяльных метадаў і працэдур, у тым ліку праверкі (screening), для барацьбы з мінулымі злоўжываннямі і абароны цяперашніх або будучых дзяржаўных пасадаў.¹⁰

Два найбольш папулярныя падыходы, якія выкарыстоўваюцца ў даследаваннях люстрацыі, — гэта канцэпцыі «правасуддзя пераходнага перыяду» і «дэмакратычнага транзіту». Люстрацыя ў кантэксце правасуддзя пераходнага перыяду разглядаецца як комплекс розных мераў (судовых і пазасудовых), накіраваных на пераадоленне наступстваў маштабных парушэнняў правоў чалавека ў мінулым. Люстрацыя ў кантэксце транзіталагічнай парадигмы разглядаецца як складнік працэсаў дэмакратызацыі.

⁷ Alexander Mayer-Rieckh and Pablo de Greiff (eds), *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies* (Social Science Research Council, 2007) 524 p.

⁸ Тамсама

⁹ United Nations, 2016. *Rule-of-law Tools for Post-conflict States*. United Nations. ISBN 9789210576710. HR/PUB/06/1, 2006

¹⁰ ROŽIČ, P., NISNEVICH, Y.A. Lustration Matters: a Radical Approach to the Problem of Corruption. *St Comp Int Dev* 51, pp.257–285 (2016). <https://doi.org/10.1007/s12116-015-9179-1>

Даследчыкі¹¹ абгрунтавалі, што люстрацыя мае станоўчы ўплыў на працэс дэмакратызацыі як на стадыі фарміравання новай дзяржавы, так і ва ўмовах кансалідацыі дэмакратыі. Практыкі люстрацыі спрыяюць інстытуцыяналізацыі працэсу разрыву з мінулым у палітычным, юрыдычным і культурным (сімвалічным) аспектах.

Люстрацыя можа зрабіць грамадства больш дэмакратычным. Паводле Індэксу дэмакратыі 2022 года ў краінах з праведзенай люстрацыяй, Літва займае 39-е месца з паказчыкам 7,77, Латвія — 38-е месца з паказчыкам 7,78, Польшча — 46-е месца з паказчыкам 7,27, Чэхія — 25-е месца з паказчыкам 7,94, а Украіна — 87-е месца з паказчыкам 5,94. Для параўнання, Беларусь, якая ў 90-я гады нават не абмяркоўвала неабходнасць люстрацыі, займае 153-е месца з вынікам 2,16 бала, адносіцца да катэгорыі аўтарытарных рэжымаў і суседнічае з Эрытрэяй і Іранам.¹²

Паняцце тэрміна «люстрацыя»

Існуе некалькі вызначэнняў люстрацыі.

Прафесар Хорн прыводзіць наступнае вызначэнне: «заканадаўчыя меры для палітычнай эліты ранейшай улады, якія абмяжоўваюць магчымасці членаў і калабарацыяністаў былых рэпрэсіўных рэжымаў займаць шэраг дзяржаўных пасадаў, пастоў у дзяржаўным кіраванні або іншых пасадаў з моцным грамадскім уплывам (напрыклад, у СМІ або навуковых колах) пасля падзення аўтарытарнага рэжыму».¹³

Прафесар Кастэрд вызначае люстрацыю як масавыя працэдуры адбору, што праводзяцца ў дачыненні да калабарацыяністаў, членаў партыі або супрацоўнікаў дзяржаўных арганізацыяў (напрыклад, паліцыі, органаў бяспекі), пераважна з сярэдняга і ніжэйшага звяна.¹⁴

¹¹ Cynthia Horne, "The Impact of Lustration on Democratization in Postcommunist Countries". *International Journal of Transitional Justice*, Vol. 8, No. 3, 2014.

Roman David, "Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland". Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.

¹² Democracy index *Frontline democracy and the battle for Ukraine*, [без даты]. Анлайн. [Accessed 23 красавіка 2023]. Доступ : https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAGK7R2vipVzbvSzEVib3M25QQFrpnwLVtBSEMfPlt2gZhvLypBzkTVsQ7BlvL4Kupnt58LMLppWgLxR0BNiITRE3vtoBvfjHU6DodgMdKYobOMdmg

¹³ HORNE, Cynthia M., 2017. Transitional justice: Vetting and lustration. *Research Handbook on Transitional Justice*. January 2017. p. 424–442. DOI <https://doi.org/10.4337/9781781955314.00030>.

¹⁴ KARSTEDT, Susanne, 1998. Coming to Terms with the Past in Germany after 1945 and 1989: Public Judgments on Procedures and Justice. *Law Policy*. January 1998. Vol. 20, no. 1, p. 15–56, p 16 DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9930.00041>.

Прафесар Офэ, у сваю чаргу, вызначае люстрацыю як прававыя акты, накіраваныя на пазбаўленне пэўных катэгорый правапарушальнікаў матэрыяльных каштоўнасцяў і (або) грамадзянскага статусу.¹⁵

У дадзенай канцэпцыі выкарыстоўваецца першае вызначэнне люстрацыі, паколькі яно ахоплівае шырэйшы кантэкст і найбольш поўна адпавядае яе мэтам. Асноўная задача люстрацыі — абмежаванне доступу да дзяржаўнай улады для тых прадстаўнікоў былой палітычнай эліты, якія ў мінулым не праяўлялі прыхільнасці да дэмакратычных прынцыпаў і не дэманструюць матывацыі для іх прыняцця сёння. Гэта неабходна для ўмацавання даверу да інстытутаў улады і забеспячэння дэмакратычнага развіцця грамадства.

Прафесар Універсітэта Новага Паўднёвага Уэльса А. Чарнота вызначае тры складнікі люстрацыі: 1) праверка на прадмет супрацоўніцтва; 2) абнародаванне і распаўсюджванне інфармацыі (імянаў і фактаў); 3) выключэнне пэўных катэгорый асобаў з сістэмы дзяржаўнага кіравання ў новай дзяржаве¹⁶.

Прадметам люстрацыйных дзеянняў прызнаюцца або факт працы, або супрацоўніцтва ў структурах, прызнаных аб'ектамі люстрацыі, або ўтойванне праўды ці непраўдзівае (ілжывае) указанне звестак у люстрацыйным сведчанні.

Люстрацыя ўключае праверку асобаў, якія могуць быць нядобранадзейнымі. Тыя, каму не хапае пэўных крытэрыяў добрасумленнасці, прымусова вызваляюцца ад займаемых пасадаў, не дапускаюцца да новых, іх стымулююць добраахвотна пайсці ў адстаўку або публічна сутыкнуцца з раскрыццём мінулага. У якасці альтэрнатыўнай формы адказнасці ад іх патрабуюць прызнаць сваю мінулую сувязь.¹⁷

Выбар сістэмы люстрацыі ў значнай ступені вызначаецца палітычнай канфігурацыяй, што суправаджае пераходны перыяд.¹⁸ Прадугледжваецца, што люстрацыйныя меры ўсталёўваюць разрыў з мінулым і забяспечваюць магчымасці для дзяржаўнага і грамадскага аднаўлення і прымірэння. Таксама лічыцца, што люстрацыя памяншае магчымасці для карупцыі з боку былых элітаў і абмяжоўвае палітычны ўдзел былых аўтарытарных актараў.¹⁹

Мэты люстрацыі

Мэты люстрацыі адлюстроўваюць імкненне грамадства пераадолець спадчыну рэпрэсійных рэжымаў і забяспечыць пераход да дэмакратычных каштоўнасцяў:

¹⁵ CLAUS OFFE, 1997. *Varieties of transition : the East European and East German experience*. Cambridge (Mass.): Mit Press. ISBN 9780262650489. Старонка 88

¹⁶ Czarnota, A. (2009). Lustration, Decommunisation and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*

¹⁷ HORNE, Cynthia M., 2017. *Transitional justice: Vetting and lustration*

¹⁸David, Roman. (2006). From Prague to Baghdad: Lustration Systems and their Political Effects. *Government and Opposition*. 2006. Vol. 41, no. 3, p. 347–372. DOI <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2006.00183.x>. Доступ: 31 сакавіка 2023

¹⁹ HORNE, Cynthia M., 2017. *Transitional justice: Vetting and lustration*

1. **Раскрыццё праўды пра мінулае і аднаўленне справядлівасці.** Гэта ўключае абнародаванне звестак пра рэпрэсіўныя дзеянні і асобаў, адказных за гэтыя дзеянні, што спрыяе аднаўленню справядлівасці ў дачыненні да ахвяраў рэпрэсіяў.
2. **Аднаўленне даверу да дзяржаўных інстытутаў.** Люстрацыя накіравана на тое, каб ключавыя пасады займалі асобы, addаныя дэмакратычным каштоўнасцям, і не ўдзельнічалі ў парушэннях правоў чалавека або падтрымцы дзяржаўнага тэрору.
3. **Абарона новай дэмакратыі.** Люстрацыя спрыяе рэфармаванню дзяржаўных структураў, устараняючы ўплыў, звязаны з папярэднімі рэпрэсіўнымі рэжымамі, і стварае ўмовы для фарміравання дэмакратычна арыентаваных інстытутаў і працэсаў.
4. **Перапыненне магчымасцяў для шантажу і маніпуляцый.** Люстрацыя дапамагае прадухіліць шантаж высокапастаўленых асобаў, якія маглі супрацоўнічаць з папярэднімі рэжымамі і органамі бяспекі, што магло б паставіць пад пагрозу новы дэмакратычны парадак.
5. **Прадухіленне вяртання да аўтарытарызму.** З дапамогай люстрацыі грамадства імкнецца прадухіліць магчымасць аднаўлення таталітарных практык, забяспечваючы тое, каб асобы, адказныя за рэпрэсіўныя дзеянні, не маглі займаць ключавыя пасады ў дзяржаўным апарате.
6. **Маральнае і сімвалічнае ачышчэнне грамадства.** Люстрацыя разглядаецца як акт маральнага і сімвалічнага ачышчэння, які дапамагае грамадству асэнсаваць і пераадолець сваё рэпрэсіўнае мінулае, умацаваць новую ідэнтычнасць, заснаваную на прынцыпах дэмакратыі і вяршэнства права, стварыць умовы для грамадскага прымірэння праз асуджэнне злачынстваў мінулага і аднаўлення справядлівасці.

Матывамі правядзення люстрацыі ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы можна назваць раскрыццё праўды пра мінулае і аднаўленне справядлівасці. Акрамя таго, люстрацыя накіравана на недапушчэнне рэваншу антыдэмакратычных сілаў і вяртання да таталітарызму. Люстрацыя дапамагае выключыць пагрозу аднаўлення старых наменклатурных сетак і ўмацавання іх эканамічнага і палітычнага ўплыву. Яна служыць для абароны дэмакратыі, аднаўлення даверу ў публічнай сферы і пашырэння правоў і грамадскіх магчымасцяў.

Важнасць урэгулявання гэтай праблемы ў посткамуністычных еўрапейскіх краінах была прызнана Парламенцкай асамблеяй Рады Еўропы. Рэзалюцыя №1096 (1996) ПАРЕ «Аб мерах па дэмантажы спадчыны былых камуністычных таталітарных сістэм»²⁰ устанавіла міжнародны стандарт правоў чалавека, які павінен выконвацца пры прыняцці нацыянальных нарматывных актаў, накіраваных на ўрэгуляванне мінулага. Адсутнасць механізмаў абароны дэмакратычнай стабільнасці і працяг ранейшых метадаў ажыццяўлення ўлады магло прывесці да развіцця карупцыі і распаўсюджвання алігархічных практык у краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы і, як вынік, да дэстабілізацыі ўсяго рэгіёна.

Выкарыстанне крымінальнай і адміністрацыйнай адказнасці як механізмаў правасуддзя пераходнага перыяду прама санкцыянавана ПАРЕ.

Парламенцкая Асамблея рэкамендавала дзяржавам-членам ліквідаваць спадчыну былых камуністычных таталітарных рэжымаў шляхам рэструктурызацыі старых прававых і

²⁰ Resolution 1096 (1996). Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. Доступ: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507>

інституційних систем. Гэты працэс павінен грунтавацца на прынцыпах дэмілітарызацыі, дэцэнтралізацыі (асабліва на мясцовым і рэгіянальным узроўнях і ў рамках дзяржаўных устаноў),²¹ дэманіпацыі і прыватызацыі, якія адыгрываюць цэнтральную ролю ў пабудове рынкавай эканомікі і плюралістычнага грамадства, дэбюракратызацыі, якая павінна скараціць камуністычнае таталітарнае празмернае рэгуляванне і перадаць уладу ад бюракратаў назад грамадзянам.

Рэзалюцыя апісвае сумяшчальнасць пераходнага правасуддзя і люстрацыі з дэмакратычнай прававой дзяржавай.

Законы аб люстрацыі накіраваны на дасягненне канкрэтных мэтай у пераходных грамадствах. У кантэксце Цэнтральнай і Усходняй Еўропы напрыканцы 1990-х гадоў адной з першачарговых задач было прадухіленне захавання ўплыву камуністычнай сістэмы і яе негатыўных наступстваў для грамадства шляхам выключэння з дзяржаўнага кіравання асобаў, якія мелі сувязі з камуністычнай партыяй і спецслужбам.

Важна адзначыць, што нягледзячы на тое, што законы аб люстрацыі могуць адыгрываць пэўную ролю ў падтрыманні дэмакратыі і падсправаздачнасці, яны не з'яўляюцца адзіным фактарам, які спрыяе дэмакратычнаму развіццю краіны. Іншыя фактары, такія як захаванне вяршэнства права, абарона правоў чалавека і свабода выказвання меркаванняў, таксама маюць вялікае значэнне.

Люстрацыя можа спрыяць падсправаздачнасці некалькімі спосабамі:

- Люстрацыя можа дапамагчы выявіць асобаў, адказных за парушэнні правоў чалавека і карупцыю ў мінулым. Гэта можа прывесці да далейшага расследавання і судовага разбору ў дачыненні да гэтых асобаў, а таксама прыцягнуць іх да адказнасці.²²
- Люстрацыя можа прывесці да публічнага раскрыцця інфармацыі пра мінулыя парушэнні, што дапаможа стварыць культуру празрыстасці і падсправаздачнасці.²³ Гэта таксама можа спрыяць павышэнню даверу грамадства да дзяржаўных устаноў, паколькі грамадзяне бачаць, што вінаватыя ў мінулых парушэннях нясуць адказнасць.
- Люстрацыя можа дапамагчы выдаліць чыноўнікаў, якія скампраметавалі сябе, з пазіцыяў улады, што дапаможа прадухіліць далейшыя злоўжыванні і карупцыю. Гэта таксама можа паслужыць моцным сігналам аб тым, што падобныя паводзіны не будуць дапушчальнымі ў будучыні.
- Люстрацыя можа садзейнічаць стварэнню незалежных механізмаў кантролю, такіх як антыкарупцыйныя камісіі і офісы омбудсмена. Гэтыя механізмы могуць дапамагчы прадухіліць злоўжыванні і карупцыю ў будучыні, забяспечваючы незалежны нагляд за дзяржаўнымі ўстановамі.

²¹ Resolution 1096 (1996). Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. пар. 4

²² Yuliya Zabyelina. «Lustration Beyond Decommunization: Responding to the Crimes of the Powerful in Post-Euromaidan Ukraine.» State Crime Journal, vol. 6, no. 1, 2017, pp. 55–78. JSTOR, <https://doi.org/10.13169/statecrime.6.1.0055>. Доступ: 23 красавіка. 2023, п. 4

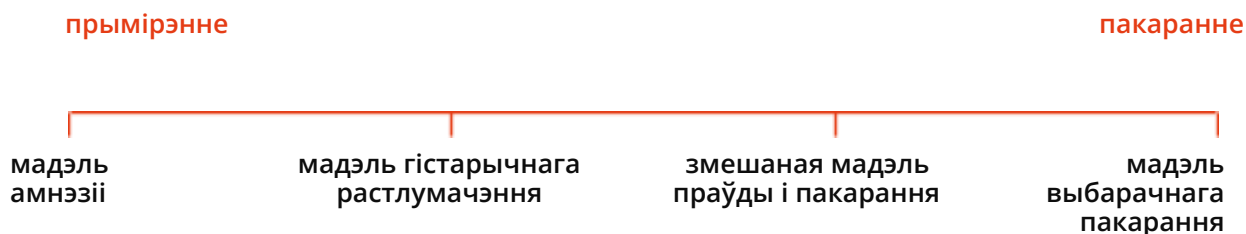
²³ LAWOTHER, Cheryl, MOFFETT, Luke and JACOBS, Dov, 2017. Research Handbook on Transitional Justice. Edward Elgar Publishing. ISBN 9781781955314, p 424

Гэтыя мэты адлюстроўваюць разнастайнасць матывацыяў і падыходаў да люстрацыі ў розных краінах, якія імкнуцца забяспечыць пераход да дэмакратычнага кіравання і абароны новае грамадства ад пагроз, звязаных са спадчынай мінулага.

Мадэлі правасуддзя пераходнага перыяду і люстрацыі

Не існуе ўніверсальнага падыходу да люстрацыі, які быў бы аднолькава эфектыўны ва ўсіх краінах. Стывен Гарэт²⁴ запрапанавуе сістэматызаваць мадэлі пераходнага правасуддзя, арганізаваўшы іх па восі, дзе прымірэнне (амністыя і няўзгодненасць з мінулым) знаходзіцца на адным канцы, а пакаранне — на другім. Ён вылучае чатыры асноўныя мадэлі:

1. Мадэль амнезіі, калі новаствораная дэмакратыя свядома ўхіляецца ад судовых працэсаў над злачынцамі і абмеркавання ўчыненых злачынстваў дзеля спрыяння працэсу дэмакратычнага пераходу (Іспанія пасля смерці генерала Франка);
2. Мадэль гістарычнага растлумачэння, калі апісваюцца злачынствы папярэдняга рэжыму, але не ідэнтыфікуюцца канкрэтныя злачынцы (Гватэмала);
3. Змешаная мадэль праўды і пакарання, якая выключае агульныя амністыі, але асоба можа пазбегнуць крымінальнай адказнасці, калі раскрые падрабязнасці ўчыненых злачынстваў (Паўднёвая Афрыка);
4. Мадэль выбарачнага пакарання, дзе прававыя санкцыі прымяняюцца да вышэйшага кіраўніцтва папярэдняга рэжыму і супрацоўнікаў службаў бяспекі, якія ўчынілі найбольш радыкальныя парушэнні правоў чалавека (Грэцыя).

Рыс 1. Вось мадэлі правасуддзя пераходнага перыяду па Стывену Гарету.

У рамках правасуддзя пераходнага перыяду даследчыкі класіфікуюць люстрацыйныя сістэмы па тыпу прававых наступстваў ад прымененых мераў уздзеяння.

²⁴ Garrett Stephen A.: Models of Transitional Justice — A Comparative Analysis. Columbia University Press, 2000.

Класіфікацыя люстрацыйных сістэмаў²⁵

Тып люстрацыі: Выключальная (Эксклюзіўная)

Уведзеная мера: вызваленне ад пасады. Складаюцца два спісы: адзін з іх утрымлівае пасады і прафесіі, абароненыя ад нядобранадзейных элементаў, а другі — падставы для класіфікацыі пэўных асобаў як нядобранадзейных элементаў. Асоба, якая падпадае пад крытэр нядобранадзейнага, не мае права займаць абароненую пасаду.

Прыклады:

Чэхаславакія (з 1991 г.): Чэшская і Славацкая Федэратыўная Рэспубліка: Закон аб люстрацыі № 451/1991; Закон, прыняты Чэшскай Нацыянальнай Радай, аб некаторых патрабаваннях да асобных пасадаў, што замяшчаюцца шляхам абрання або прызначэння, супрацоўнікаў Паліцыі Чэшскай Рэспублікі і Пенітэнцыярнай службы Чэшскай Рэспублікі, Закон № 279/1992.

Літва (з 1991 г.): Дэкрэт аб забароне супрацоўнікам і інфарматарам КДБ займаць дзяржаўныя пасады № 418, 1991 г.; Закон аб праверцы Камітэта дзяржаўнай бяспекі СССР (НКУС, НКДБ, МДБ, КДБ) і бягучай дзейнасці яго супрацоўнікаў, 1998 г.

Латвія (з 1994 г.): Закон аб выбарчым працэсе для гарадскіх, акруговых і раённых саветаў, 1994; Закон аб выбарах у Сейм, 1995.

Эстонія (з 1995 г.): Закон аб грамадзянстве, 1995; Закон аб люстрацыі, 1995.

Грузія (з 2011 г.): Закон Грузіі «Хартыя Свабоды», 2011.

Украіна (з 2014 г.): Закон Украіны № 4378-1 «Аб аднаўленні даверу да судовай сістэмы Украіны»; Закон Украіны № 1682-VII «Аб ачышчэнні ўлады».

Германія (з 1945 г.): у рамках працэсу дэнацыфікацыі дзейнічалі дырэктывы Саюзнікаў, а таксама палажэнні, прынятыя федэральным урадам, якія выключалі нацыстаў з грамадскіх і ўрадавых пасадаў.

Ірак пасля падзення рэжыму Садама Хусэйна (з 2003 г.): у 2003 годзе быў прыняты закон аб дэбаасіфікацыі, накіраваны, на звальненне членаў партыі Баас з кіраўнічых пасадаў, а таксама іх выключэнне з дзяржаўнага кіравання.

Тып люстрацыі: Уключаючая (Інклюзіўная)

Уведзеная мера: самавыкрыццё і ўласнаручнае прызнанне. Асобы, якія займаюць або прэтэндуюць на абароненыя законам пасады, абавязаны раскрыць ці былі яны звязаны з былым рэпрэсіўным рэжымам, напрыклад, ці супрацоўнічалі са спецслужбамі. Забарона на займанне пасады накладваецца толькі за ілжывае дэклараванне. Гэты тып люстрацыі прызваны стымуляваць сумленнасць і супрацоўніцтва з новай уладай, а не караць.

Прыклады:

²⁵ Roman David, Lustration and Transitional Justice. Personnel systems in the Czech Republic, Hungary and Poland.

Zabyelina Yu. Lustration Beyond Decommunization: Responding to the Crimes of the Powerful in Post-Euromaidan Ukraine // State Crime Journal. — 2017. — Vol. 6, № 1, pp. 60-61.

Бабрынскі М. А. (2015). Міжнародныя стандарты ў галіне люстрацыі. Рэальнасць ці жаданне? // Конституционное обозрение. 2015. No 6. С. 13–29.

Польшча (з 1997 г.): Закон аб люстрацыі (Закон аб раскрыцці інфармацыі аб працы або службе ў органах дзяржаўнай бяспекі або супрацоўніцтве з імі з 1944 па 1990 гг. у дачыненні да некаторых асобаў, якія выконваюць публічныя функцыі), 1997; Закон аб папраўках, 2007;

Тып люстрацыі: Прыміральная

Уведзеная мера: публікацыя спісаў нядобранадзейных грамадзянаў без прававых наступстваў для іх кар’еры або статусу. Мэта — спрыяць прымірэнню і аздараўленню грамадства, а не пакаранню.

Прыклады:

Венгрыя (з 1994 г.): Закон XXIII «Аб праверцы асобаў, што займаюць пэўныя важныя публічныя пасады», 1994;

Германія (ГДР, з 1991 г.): Закон аб дакументах Штазі, прыняты ў 1991 годзе, вядомы як Stasi Records Act.

Тып люстрацыі «Ціхая»

Уведзеная мера: публічнае асуджэнне без фармальных мераў люстрацыі, або абмежавання формы асуджэння і выкрыцця. Гэты тып люстрацыі не прадугледжвае забарон, але спрыяе грамадскай дыскусіі і сімвалічнаму адарванню ад мінулага рэжыму.

Прыклады:

Румынія (з 1992 г.): «Закон Тыку Думітрэску» (Закон № 187/1999 аб доступе да асабістых справаў і выкрыцці Секурытатэ як палітычнай паліцыі) з дапаўненнямі 2008 года, якія былі ўведзены ў сувязі з частковым прызнаннем гэтага закона Канстытуцыйным Судом Румыніі як такога, што не адпавядае Канстытуцыі; Закон № 303 аб суддзях і пракурорах, 2004 г. (з дапаўненнямі ад 2008 года).

Балгарыя (з 1992 г.): Закон аб крэдытна-банкаўскай дзейнасці, 1992 (Канстытуцыйны Суд Балгарыі ў 1992 годзе прызнаў закон неадпаведным Канстытуцыі); Закон аб часовым увядзенні патрабаванняў для членаў выканаўчых органаў навуковых арганізацыяў і Вышэйшай атэстацыйнай камісіі («Закон Панева»), 1992 (Канстытуцыйны Суд Балгарыі ў 1995 годзе прызнаў закон неадпаведным Канстытуцыі); Закон аб засакрэчанай інфармацыі, 2002; Закон аб доступе і раскрыцці дакументаў і аб’яўленні некаторых грамадзянаў Балгарыі асобамі, звязанымі з органамі дзяржаўнай бяспекі і разведкі Балгарскай нацыянальнай арміі, 2006.

Тып люстрацыі: «Амнезія»

Уведзеная мера: поўная адмова ад люстрацыйных мер, што суправаджаецца палітыкай забыцця і непряманення якіх-небудзь абмежаванняў да былых членаў рэпрэсійных рэжымаў. Гэта падыход, пры якім грамадства вырашае не памятаць мінулага.

Прыклады: Іспанія пасля смерці генерала Франка; Расія; Беларусь.

Такім чынам, у першым выпадку люстрацыя азначае забарону пэўным асобам займаць некаторыя пасады, а ў другім — абавязковае дэклараванне звестак пра сябе пад пагрозай прыцягнення да адказнасці за ілжывую дэкларацыю, у трэцім — афіцыйнае ўстанаўленне і раскрыццё фактаў пра пэўных асобаў без увядзення якіх-небудзь абмежаванняў супраць іх або супраць асобных пасадаў. У астатніх выпадках — фармальная або нефармальная адмова ад працэсу люстрацыі.

Люстрацыя першага «забароннага» тыпу, або выключальная люстрацыя, выклікае найбольшую колькасць спрэчак і прававых дыскусій. Другі і трэці тыпы можна разглядаць не як пакаранне за мінулае, а як адказнасць за сённяшняю ілжу пра яго. Ацэнка мінулых паводзінаў у значнай ступені пераходзіць у сферу маралі і быццам бы аддаецца на суд грамадства.

Люстрацыя грунтуецца або на абвінавачанні, або на прызнанні віны. Першы падыход прадугледжвае абвінавачанні, заснаваныя на доказаў супрацоўніцтва з былым рэжымам, атрыманых з архіўных і іншых крыніцаў інфармацыі. Наадварот, люстрацыя, якая грунтуецца на прызнанні, дазваляе асобам раскрыць сваё мінулае супрацоўніцтва з таталітарным рэжымам яшчэ да таго, як пракурор вынесе абвінавачанне. Такім чынам, яна нагадвае «здзелку аб прызнанні віны, даючы люстраваным асобам магчымасць працягнуць сваю палітычную дзейнасць у абмен на прызнанне сваёй мінулай дзейнасці, тым самым пацвердзіць сваю лаяльнасць новаму дэмакратычнаму рэжыму і выключыць магчымасць шантажу».²⁶ Люстрацыя, заснаваная на прызнанні, прадугледжвае санкцыі толькі ў дачыненні да тых сувязяў з таталітарным рэжымам, якія былі ўтоены ад грамадскасці, але не распаўсюджваецца на супрацоўніцтва, якое сам люстраваны адкрыта прызнае.

Гэтыя прыклады дэманструюць разнастайнасць падыходаў да люстрацыі, што залежаць ад гістарычнага і палітычнага кантэксту кожнай краіны, а таксама ад ступені рэпрэсіўнасці папярэдніх рэжымаў і задач, што стаяць перад новымі дэмакратычнымі ўрадамі.

Інструменты, якія выкарыстоўваюцца ў працэсе люстрацыі

Можна вылучыць наступныя інструменты або механізмы, якія выкарыстоўваюцца ў працэсе люстрацыі:

1. Праверка на добранадзейнасць

Працэс праверкі дзяржаўных службоўцаў і кандыдатаў на дзяржаўныя пасады на прадмет іх сувязяў з папярэднім рэпрэсіўным рэжымам, прытрымліванне асобай адпаведных стандартаў правоў чалавека і прафесійных паводзін.

2. Публікацыя даных

Складанне і апублікаванне спісаў асобаў, якія супрацоўнічалі з рэпрэсіўнымі органамі папярэдняга рэжыму, без дадатковых прававых наступстваў. Гэты метада выкарыстоўваецца для грамадскага асуджэння і ціску.

3. Стварэнне спецыяльных камісій і ведамстваў

Стварэнне спецыяльных органаў, такіх як Федэральнае ведамства па справах дакументаў Штатзі (BStU) у Германіі або Інстытут нацыянальнай памяці (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) у Польшчы, для кіравання архівамі і праверкі супрацоўнікаў дзяржаўных устаноў.

4. Адкрыццё архіваў

Забеспячэнне доступу да архіваў рэпрэсіўных органаў для ахвяраў рэпрэсіяў,

²⁶ Nalepa, 'Lustration', прым. 1, с. 47–48.

даследчыкаў і грамадскасці. Гэта дазваляе ўсталяваць праўду пра мінулае і спрыяе празрыстасці.

5. Забарона займаць пасады

Увядзенне забароны на займанне пэўных пасадаў асобамі, якія звязаны з папярэднім рэжымам. Гэтыя забароны могуць быць пастаяннымі або часовымі, у залежнасці ад заканадаўства канкрэтнай краіны.

6. Самадэкларацыя

Абавязальства для асобаў, якія займаюць абароненыя законам пасады або для кандыдатаў на абароненыя законам пасады самастойна дэклараваць сваё мінулае супрацоўніцтва з рэпрэсіўнымі органамі. За падачу ілжывых звестак прадугледжваецца адказнасць.

7. Маніторынг люстрацыі

Нагляд за працэсам люстрацыі і яго адпаведнасцю міжнародным стандартам і прынцыпам вяршэнства права. Гэты інструмент спрыяе забяспячэнню незалежнасці і празрыстасці працэсу.

Гэтыя інструменты адлюстроўваюць разнастайнасць падыходаў і метадаў, якія прымяняюцца ў розных краінах для ачышчэння дзяржаўнага апарату ад уплыву ранейшых рэпрэсіўных рэжымаў і забеспячэння пераходу да дэмакратычнага кіравання.

Прыклады люстрацыйных законаў і практыка ЕСПЧ

Літва

У Літве Закон «Аб ацэнцы Камітэта Дзяржаўнай Бяспекі СССР (НКУС, НКДБ, МДБ, КДБ) і бягучай дзейнасці супрацоўнікаў гэтай арганізацыі», прыняты ў 1998 годзе і які пачаў дзейнічаць з 1999 года, усталёўваў правілы ацэнкі дзейнасці былых супрацоўнікаў КДБ і іншых савецкіх спецслужбаў, ахопліваючы перыяд з 1940 да 1990 гады.

Для рэалізацыі палажэнняў закона аб люстрацыі ў Літве была створана спецыяльная камісія па люстрацыі. Гэтая камісія разглядала заявы ад былых супрацоўнікаў КДБ і іншых савецкіх спецслужбаў, вызначаючы іх статус і прымаючы рашэнні аб прымяненні абмежаванняў, устаноўленых законам. Камісія мела паўнамоцтвы праводзіць расследаванні, збіраць доказы і вырашаць, ці падпадаюць асобы пад дзеянне закона аб люстрацыі.

Артыкул 2 закона прадугледжваў абмежаванні для былых супрацоўнікаў спецслужбаў СССР: на працягу 10 гадоў яны не маглі яны не маглі працаваць на дзяржаўных пасадах у Літоўскай Рэспубліцы, у тым ліку ў органах дзяржаўнай улады, паліцыі, пракуратуры, судах, дыпламатычнай службы, мытні, установах нацыянальнай абароны і адукацыйных арганізацыях. Акрамя таго, ім забаранялася займацца юрыдычнай практыкай, працаваць у банках і іншых крэдытных арганізацыях, а таксама ў кампаніях, звязаных з бяспекай ці дэтэктыўнымі паслугамі.²⁷

²⁷ Закон Літоўскай Рэспублікі ад 16 ліпеня 1988 г. Nr. VIII-858 аб ацэнцы Камітэта дзяржаўнай бяспекі СССР (НКУС, НКДБ, МДБ, КДБ) і бягучай дзейнасці супрацоўнікаў гэтай арганізацыі

Артыкул 3 закона прадугледжваў выключэнні з уведзеных абмежаванняў, асабліва для тых асобаў, якія спынілі працу ў КДБ да 11 сакавіка 1990 года або займаліся толькі расследаваннем крымінальных справаў.²⁸

Закон таксама падзяліў былых супрацоўнікаў на дзве катэгорыі:

- 1) тыя асобы, хто прызнаў сваё супрацоўніцтва з КДБ. Для іх не ўводзіліся прававыя абмежаванні, але інфармацыя аб прызнанні захоўвалася ў тайне, акрамя выпадкаў, калі гаворка ішла пра высокія пасады;
- 2) тыя асобы, хто не прызнаўся, але быў ідэнтыфікаваны камісіяй па люстрацыі. У гэтым выпадку іх інфармацыя публікавалася, а працоўная дзейнасць абмяжоўвалася.

Асобна існаваў закон, які рэгуляваў рэгістрацыю, выкрыццё і абарону асобаў, што прызналіся ў тайным супрацоўніцтве з КДБ і іншымі спецслужбамі СССР. Ён прадугледжваў падобныя абмежаванні на працу ў дзяржаўных установах, навучальных установах, судах, банках і іншых важных сектарах эканомікі, а таксама забяспечваў абарону ад шантажу і вярбоўкі замежнымі спецслужбамі.²⁹

Нягледзячы на дзеючыя законы, у 2005 годзе ў Літве налічвалася каля 5000 супрацоўнікаў унутраных справаў, уключаючы КДБ, якія не падпадалі пад абмежаванні, устаноўленыя законам аб люстрацыі.³⁰

У сувязі з гэтым законам Літва двойчы выступала адказчыкам у Еўрапейскім судзе па правах чалавека. Адна са справаў датычылася двух заяўнікаў — Юозаса Сідабраса і Кястутіса Джаўтаса, грамадзянаў Літвы. Яны абодва працавалі ў літоўскім аддзеле КДБ. Пасля 1990 года першы заяўнік, Сідабрас, знайшоў працу падатковым інспектарам у Падатковым упраўленні, а другі заяўнік, Джаўтас, працаваў пракурорам у Генеральнай пракуратуры Літвы, займаючыся расследаваннем справаў аб арганізаванай злачыннасці і карупцыі.

У маі 1999 года было ўстаноўлена, што заяўнікі маюць статус «былых супрацоўнікаў КДБ» і на іх распаўсюджваюцца абмежаванні, устаноўленыя артыкулам 2 Закона аб ацэнцы Камітэта дзяржаўнай бяспекі СССР (НКУС, НКДБ, МДБ, КДБ). У выніку гэтых абмежаванняў абодва заяўнікі былі звольненыя са сваіх пасадаў.³¹

Еўрапейскі Суд па Правах Чалавека (далей — ЕСПЧ) прыйшоў да высновы, што Літва парушыла артыкул 8 Еўрапейскай канвенцыі па правах чалавека (далей — Канвенцыя)³² праз неабгрунтаванае ўмяшанне ў прыватнае і сямейнае жыццё. ЕСПЧ пастанавіў, што забарона былым супрацоўнікам КДБ працаваць у пэўных сферах была празмернай і непрапарцыйнай. Суд адзначыў, што, гаворачы аб канкрэтных прафесіях, немагчыма ўстанавіць якую-небудзь разумную сувязь паміж адпаведнымі пасадамі і законнымі мэтамі,

²⁸ Закон Літоўскай Рэспублікі ад 16 ліпеня 1988 г. Nr. VIII-858 аб ацэнцы Камітэта дзяржаўнай бяспекі СССР (НКУС, НКДБ, МДБ, КДБ) і бягучай дзейнасці супрацоўнікаў гэтай арганізацыі

²⁹ Закон Літоўскай Рэспублікі ад 23 лістапада 1990 г. No. VIII-1726 Аб рэгістрацыі, прызнанні, пастаноўцы на ўлік і абароне асобаў, якія прызналіся ў тайным супрацоўніцтве са спецслужбамі былога СССР арт.3

³⁰ Marko Krtolica, The Influence Of The Lustration Processes On The Postcommunist Transitions In Europe, ст 51

³¹ ECHR, Case Of Sidabras and Džiautas V. Lithuania, Applications no. 55480/00 and 59330/00, 27th, April 2004, § 11 — 23

³² Еўрапейская канвенцыя па правах чалавека. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_RUS

якія пераследуюць забарону на заняцце гэтых пасадаў. На думку Суда, такая заканадаўчая схема не забяспечвае дастатковых гарантыяў для прадухілення дыскрымінацыі.

Суд таксама палічыў дарэчным той факт, што Закон 1999 года ўступіў у сілу амаль праз дзесяць гадоў пасля абвяшчэння Літвой сваёй незалежнасці, а заяўнікі звольніліся з КДБ задоўга да ўступлення ў сілу гэтага Закона. Суд прыйшоў да высновы, што забарона заяўнікам шукаць працу ўяўляла сабой празмерную меру. Таму пяццю галасамі супраць двух Суд пастанавіў, што адбылося парушэнне артыкула 14 у сукупнасці з артыкулам 8 Канвенцыі.³³

У другой справе, Райніс і Гаспаравічус супраць Літвы, абодва заяўнікі займалі пасады ў КДБ да 1991 года. У адпаведнасці з законам, які ўстанаўлівае абмежаванні на працаўладкаванне для былых супрацоўнікаў КДБ, першы заяўнік, які стаў юрыстам у прыватнай тэлекамунацыйнай кампаніі, быў звольнены з працы ў 2000 годзе. Другі заяўнік, які працаваў адвакатам, быў пазбаўлены практыкі ў 2001 годзе. Яны абодва беспаспяхова падалі адміністрацыйныя іскі супраць звальнення. Другі заяўнік прызнаў, што працаваў у КДБ, але сцвярджаў, што абмежаванні на працаўладкаванне не павінны былі прымяняцца да яго, бо падчас працы ў КДБ ён займаўся выключна крымінальнымі (не палітычнымі) расследаваннямі. Рэгіянальны адміністрацыйны суд падчас непублічнага разгляду адхіліў іск, паколькі заяўнік не спыніў працу ў КДБ адразу пасля атрымання Літвой незалежнасці, што было ўмовай непрымянення абмежаванняў. Вышэйшы адміністрацыйны суд падтрымаў рашэнне на адкрытым пасяджэнні.³⁴

Справа была амаль ідэнтычная да справы Сідабраса і Джаўтаса супраць Літвы. Суд прызнаў парушэнне артыкулаў 8 і 14 Канвенцыі, але па артыкулах 6.1, 6.2 і 6.3 заяву адхіліў як непрымальную.³⁵ Па артыкулах 6.2 і 6.3, Суд адхіліў заяву з-за таго, што разбор меў грамадзянскі характар, а не крымінальны. Прэзумпцыя невінаватасці і іншыя правы на абарону, прадугледжаныя гэтымі палажэннямі, не могуць прымяняцца ў дадзеным выпадку па прычыне несумяшчальнасці *ratione materiae*.

Польшча

Закон аб раскрыцці інфармацыі аб працы або службе ў органах дзяржаўнай бяспекі або супрацоўніцтве з імі з 1944 па 1990 гг. у дачыненні да некаторых асобаў, якія выконваюць публічныя функцыі (далей — Закон аб люстрацыі) уключае 40 артыкулаў, падзеленых на 6 раздзелаў, і мае дадатак. У тэксце закона адсутнічае юрыдычнае вызначэнне паняцця «люстрацыя».

Закон ад 11 красавіка 1997 года абавязвае асобаў, народжаных да 11 мая 1972 года, гэта значыць усіх, хто дасягнуў паўналецця да перадачы ўлады ў 1989 годзе, якія займаюць або прэтэндуюць на пералічаныя дзяржаўныя пасады, падаць дэкларацыю аб сваёй працы і супрацоўніцтве са спецыяльнымі службамі (органами дзяржаўнай бяспекі) за перыяд з 1944 па 1990 год³⁶. Абавязак запоўніць станоўчую або адмоўную заяву аб люстрацыі ўскладаецца

³³ Sidabras and Džiautas v. Lithuania, § 38 — 62

³⁴ Case Of Rainys and Gasparavičius v. Lithuania, Applications no. 70665 /01 and 74345/01, 7 April 2005, European Court of Human Rights, § 9 — 21

³⁵ Decision as to the admissibility OF Rainys and Gasparavičius v. Lithuania, § 1 — 5

³⁶ Закон «Аб раскрыцці працы або службы ў органах дзяржаўнай бяспекі або супрацоўніцтве з імі ў 1944–1990 гадах асобаў, якія выконваюць публічныя функцыі» ад 11 красавіка 1997 года, http://orka.sejm.gov.pl/proc2.nsf/ustawy/499_u.htm, артыкул 7

на шырокае кола асобаў, якія займаюць кіруючыя пасады ў дзяржаве або важныя пасады ў дзяржаўнай адміністрацыі, у тым ліку прэзідэнта рэспублікі, членаў парламента, сенатараў, суддзяў, пракурораў, адвакатаў, а таксама асобаў, якія займаюць ключавыя пасады на Польскім грамадскім тэлебачанні, Польскім грамадскім радыё, Польскім агенцтве друку і Польскім інфармацыйным агенцтве.³⁷

Люстрацыйныя заявы складаюцца з частак А і Б, як паказана ў дадатку да закону. Частка А — проста заява аб тым, што чалавек працаваў ці не працаваў на ўстановы дзяржаўнай бяспекі або супрацоўнічаў з імі. Частка Б (не абнародуецца) уключае дэталі працы або супрацоўніцтва ў выпадку станючай заявы. Імёны тых, хто піша станючыя заявы, публікуюцца ў афіцыйным весніку Monitor Polski або, у выпадку кандыдатаў у прэзідэнты і ніжнюю ці верхнюю палаты парламента, у перадвыбарных пракламацыях. Імёны і прозвішчы публікуюцца без падрабязнасцяў пра тып супрацоўніцтва. Такім чынам, тыя, хто заяўляе, што яны былі членамі сакрэтных службаў або свядома супрацоўнічалі з імі, па-ранейшаму могуць быць кандыдатамі на дзяржаўныя пасады, а рашэнне аб іх будучыні застаецца ў руках выбаршчыкаў.

У сувязі з дадзеным законам можна вылучыць дзве справы, пададзеныя супраць Польшчы ў ЕСПЧ: справа Бобек супраць Польшчы і Любох супраць Польшчы. У справе Бобек супраць Польшчы ЕСПЧ разгледзеў скаргу Ванды Бобек, юрыста, аб парушэнні яе права на справядлівы судовы разбор (артыкул 6 Канвенцыі). Бобек была падвергнутая люстрацыі за нібыта ўтойванне факта свайго супрацоўніцтва з камуністычнымі спецслужбамі пасля 1953 года. Суд прызнаў, што судовы разбор супраць Бобек не адпавядаў прынцыпам справядлівасці і публічнасці.³⁸

Суд звярнуў увагу на недастатковы доступ да матэрыялаў справы: Бобек не магла поўнасю азнаёміцца з засакрэчанымі матэрыяламі, у той час як пракуратура мела поўны доступ. Ёй дазволілі выкарыстоўваць толькі ручку і бланк для запісаў, якія потым канфіскоўвалі пры выхадзе. ЕСПЧ таксама адзначыў, што судовыя слуханні былі закрытымі, без грамадскага кантролю, што парушала фундаментальны прынцып публічнасці судаводства.³⁹

ЕСПЧ паставіў, што Польшча парушыла артыкул 6 Канвенцыі, не забяспечыўшы Бобек справядлівы судовы разбор і належны доступ да доказаў. Таксама Суд падкрэсліў важнасць публічных слуханняў як сродку абароны ад судовых злоўжыванняў.

ЕСПЧ абавязаў Польшчу прадаставіць Бобек поўны доступ да судовых матэрыялаў, у тым ліку копіі дакументаў, а таксама забяспечыць публічнасць судовых разбораў. Рашэнне Суда пацвердзіла неабходнасць адкрытасці і роўнасці бакоў у судовым працэсе.⁴⁰

У другой згаданай справе заяўнік, Збігнеў Любох сцвярджаў, што ў 1980-х гадах ён ездзіў за мяжу, каб наведаць сваю сям'ю і папрацаваць, і ў гэты перыяд падтрымліваў сяброўскія адносіны са старым калегам, які сцвярджаў, што працуе настаўнікам, але насамрэч працаваў сакрэтным супрацоўнікам Службы бяспекі. Калі Любоху стала вядома пра гэта, ён разарваў

³⁷ Тамсама, артыкул 3

³⁸ ECHR, Case Of Bobek v. Poland, Application no. 68761/01, 17 July 2007, § 6 — 17

³⁹ Bobek v. Poland, §56 — 75

⁴⁰ Тамсама

адносіны, але яго імя ўжо было ўнесена ў картатэку як памагатага спецслужбаў, а праз некалькі гадоў яго імя было запісана і ў люстрацыйную справу.⁴¹

Любох звярнуўся ў ЕСПЧ і паскардзіўся ў адпаведнасці з артыкулам 6 Канвенцыі на несправядлівасць судовага разбору і адсутнасць публічных слуханняў, а таксама на тое, што суды адмовіліся выклікаць усіх яго сведкаў. Ён таксама заяўляў, што ў яго не было роўнага доступу да інфармацыі, якая змяшчалася ў сакрэтных архівах.⁴²

Любох сцвярджаў, што ў яго справе не быў выкананы прынцып роўнасці бакоў. Яму перашкаджалі ў доступе да матэрыялаў справы, і таму ён не мог належным чынам абараніць сябе ад абвінавачанняў, высунутых Упаўнаважаным па грамадскіх інтарэсах (далей — Упаўнаважаны). Акрамя таго, Любох быў цалкам пазбаўлены магчымасці ўздзейнічаць у разглядзе справы перад Упаўнаважаным, які не праінфармаваў яго аб узбуджэнні справы супраць заяўніка. Ён не мог задаваць пытанні сведкам, якіх апытаў пракурор, і на дадзеным этапе не меў доступу да матэрыялаў справы.

Што тычыцца судовай стадыі разбору, то заяўнік паскардзіўся на тое, што ўсе яго хадайніцтвы пра выклік важных сведкаў, якія павінны былі абвергнуць абвінавачанне ў яго нібыта супрацоўніцтве са спецслужбамі, не былі прынятыя. У выніку ён не змог аспрэчыць версію падзеяў, якую агучыў Упаўнаважаны. Ён аспрэчыў той факт, што ключавы сведка не быў заслуханы падчас разгляду справы аб люстрацыі ў першай інстанцыі. Акрамя таго, ён сцвярджаў, што правы абароны ў працэсе люстрацыі былі істотна абмежаваныя. У сувязі з гэтым ён заявіў, што запісы, зробленыя ў сакрэтным журнале люстрацыйнага суда, не могуць быць адабраныя, і што яму не дазволілі зрабіць якія-небудзь копіі.⁴³

Разглядаючы справу, Суд пастанавіў, што нельга лічыць, быццам існуе пастаянная і рэальная грамадская неабходнасць у абмежаванні доступу да матэрыялаў, якія папярэднія рэжымы аднеслі да катэгорыі канфідэнцыяльных. Гэта звязана з тым, што люстрацыйныя працэдуры накіраваны пераважна на выяўленне фактаў, якія тычацца камуністычнай эпохі, і не маюць прамога дачынення да цяперашніх функцый і дзейнасці органаў бяспекі.

Люстрацыйныя працэдуры непазбежна залежаць ад вывучэння дакументаў, якія датычацца дзейнасці былых камуністычных органаў бяспекі. Калі боку, да якога адносяцца сакрэтныя матэрыялы, будзе адмоўлена ў доступе да ўсіх або большасці адпаведных матэрыялаў, яго магчымасці аспрэчыць версію спецслужбаў адносна фактаў будучы істотна абмежаваны. У гэтай частцы сучаснае заканадаўства Польшчы было прызнана несумяшчальным з прынцыпамі справядлівасці люстрацыйнай працэдуры, у тым ліку з прынцыпам раўнапраўя бакоў. Тады як Любох не меў належнага доступу да дакументаў, Упаўнаважаны Польшчы па грамадскіх інтарэсах меў такі доступ.⁴⁴

Нягледзячы на тое, што бакі не аспрэчваюць, што заяўніку было дазволена рабіць запісы пры азнаямленні з матэрыяламі справы, усе запісы, зробленыя Любохам, маглі быць запісаныя толькі ў спецыяльных бланках, якія пасля апячатваліся і змяшчаліся ў сакрэтны рэестр. Суд прыйшоў да высновы, што адбылося парушэнне артыкула 6 Канвенцыі. Суд таксама адзначыў, што гэтае парушэнне нельга аднесці да якой-небудзь асобнай

⁴¹ ECHR, Case Of Luboch v. Poland, Application no. 37469/05, 15 January 2008, § 6 — 27

⁴² Luboch v. Poland § 44, 50 — 51

⁴³ Luboch v. Poland § 51

⁴⁴ Luboch v. Poland § 59 — 73, 74 — 77

заканадаўчай нормы або нават да выразна акрэсленага набору норм. Хутчэй, гэта стала вынікам прымянення адпаведных законаў у справе заяўніка.

Латвія

У студзені 1991 года новы незалежны ўрад Латвіі аб'явіў Камуністычную партыю Латвіі па-за законам. У канцы 1993 года ў Закон аб рэгістрацыі грамадскіх арганізацый былі ўнесены папраўкі, якія забараняюць любыя грамадскія арганізацыі, чья дзейнасць супярэчыла б Канстытуцыі, у прыватнасці камуністычныя і нацысцкія.

Асноўным люстрацыйным законам Латвіі з'яўляецца Закон «Аб захаванні, выкарыстанні дакументаў былога КДБ і ўстанаўленні факта супрацоўніцтва асобаў з КДБ», прыняты 19 мая 1994 года, і які ўступіў у сілу 3 чэрвеня 1994.⁴⁵

Закон аб выбарчым працэсе для гарадскіх, акруговых і раённых саветаў, 1994;

Гэты закон у артыкуле 3 даў вызначэнне супрацоўнікам КДБ, якое таксама ўключала жыхароў, уладальнікаў сакрэтных кватэр і іх давераных асобаў, службовых асобаў удзельнікаў Камуністычнай партыі Савецкага Саюза, Камуністычнай партыі Латвіі, і савецкіх устаноў, якія кантралявалі і забяспечвалі дзейнасць КДБ.

Калі ў выпадках, прадугледжаных законам або працоўным дагаворам, асоба заяўляе, што яна не з'яўлялася супрацоўнікам або інфарматарам КДБ, але суд выяўляе, што асоба ўсё ж была супрацоўнікам або інфарматарам КДБ, тады гэтая асоба пазбаўляецца пасады або мандата дэпутата, а працоўныя або службовыя адносіны з гэтай асобай спыняюцца.⁴⁶

Закон Латвіі «Аб выбарах у Сейм» ад 25 мая 1995 года ўстанавіў забарону на абранне дэпутатамі Сейма асобаў, якія «з'яўляюцца або былі штатнымі супрацоўнікамі службаў бяспекі, разведвальных або контрразведвальных службаў былога СССР, Латвійскай ССР або замежных дзяржаў, або пасля 13 студзеня 1991 года дзейнічалі ў КПСС (КПЛ)».⁴⁷

Закон таксама забараняў выстаўляць кандыдатам грамадзяніна, які працягваў актыўна прымаць удзел у камуністычнай партыі ці іншай постсавецкай арганізацыі.

13 студзеня 1994 г. Сейм прыняў закон «Аб выбарах у гарадскую думу, раённую думу і валасную думу», які змяшчаў аналагічныя палажэнні.

У выпадку Латвіі варта звярнуць увагу на справу Таццяны Жданок у Еўрапейскім судзе па правах чалавека. У савецкі перыяд Таццяна Жданок была членам Камуністычнай партыі Латвіі. Аднаўленне незалежнасці Латвійскай Рэспублікі было абвешчана ў маі 1990 года. У 1994 і 1995 гадах парламент Латвіі прыняў два законы аб муніцыпальных і парламенцкіх выбарах адпаведна, у якіх было прадугледжана, што асобы, якія прымалі актыўны ўдзел у дзейнасці КПЛ пасля 13 студзеня 1991 года, не могуць быць кандыдатамі на выбарах. Такі ўдзел павінен быў быць устаноўлены судом па заяве Генеральнага пракурора.⁴⁸

⁴⁵ U.S. Department Of State, Latvia Country Report On Human Rights Practices For 1996, At 1009-11, https://1997-2001.state.gov/global/human_rights/1996_hrp_report/latvia.html

⁴⁶ Сейм Латышскай Рэспублікі, Закон Латышскай Рэспублікі «Аб захаванні, выкарыстанні дакументаў былога КДБ і ўстанаўленні факта супрацоўніцтва асобаў з КДБ», 1 снежня 1995, Артыкул 16.

⁴⁷ Ларын А., 2014. Люстрацыя як падстава абмежавання выбарчага права. Теорія і практыка грамадзянскага развіцця, <https://cyberleninka.ru/article/n/lyustratsiya-kak-osnovanie-ogranicheniya-izbiratelno-go-prava>

⁴⁸ ECHR, Case Of Ždanoka v. Latvia, Application no. 58278/00, 16 March 2006, § 18 — 31

У 1997 годзе заяўніца змагла прыняць удзел у мясцовых выбарах і была абраная ў Рыжскую думу. Аднак на парламенцкіх выбарах 1998 года яна была вымушана зняць сваю кандыдатуру.⁴⁹ У 1999 годзе па заяве Генеральнай пракуратуры нацыянальнага суду пастанавілі, што заяўніца асабіста ўдзельнічала ў дзейнасці КПЛ пасля крытычнай даты 13 студзеня 1991 года. Тацяна Жданок была аўтаматычна пазбаўлена права балатавацца на выбарах і страціла месца ў Рыжскай думе. Яе апеляцыя была прызнана непрымальнай у лютым 2000 года. Імя заяўніцы было выключана са спісу кандыдатаў, прадстаўленага на парламенцкіх выбарах 2002 года.⁵⁰

Латвія стала членам Еўрапейскага саюза 1 мая 2004 года. Заяўніца атрымала дазвол балатавацца на выбарах у Еўрапейскі Парламент, якія адбыліся 12 чэрвеня 2004 года, і была абраная.

Тацяна Жданок падала іск супраць Латвіі ў Еўрапейскі суд па правах чалавека. Яна сцвярджала, што да верасня 1991 года Камуністычная партыя была яшчэ легальнай, а яна засталася, таму што верыла, што Камуністычная партыя будзе часткай дэмакратычнай шматпартыйнай сістэмы, і «лічыла несумленным пакідаць сваю партыю ў цяжкія часы».

Заяўніца звярнулася ў Суд са скаргай, што пазбаўленне яе права балатавацца на выбарах у нацыянальны парламент на той падставе, што яна актыўна ўдзельнічала ў КПЛ пасля 13 студзеня 1991 года, ёсць парушэннем артыкула 3 Пратакола №1 да Еўрапейскай Канвенцыі па правах чалавека, якая прадугледжвае: «Высокія Дагаворныя Бакі абавязваюцца праводзіць з разумнай перыядычнасцю свабодныя выбары шляхам тайнага галасавання ў такіх умовах, якія забяспечвалі б свабоднае волевыяўленне народа пры выбары органаў заканадаўчай улады».⁵¹

Пры ацэнцы выканання патрабаванняў артыкула 3 Пратакола №1 Суд засяродзіўся на двух крытэрах: ці было самавольства або парушэнне прынцыпу прапарцыянальнасці, а таксама на тым, ці парушыла ўмяшанне дзяржавы права грамадзянаў на свабоду выказваць меркаванні. Да таго ж, Суд вылучыў неабходнасць ацэньваць любое выбарчае заканадаўства ў святле палітычнай эвалюцыі адпаведнай краіны, паколькі вынік, які ўяўляецца непрымальным у кантэксце адной сістэмы, можа быць апраўданы ў кантэксце іншай.⁵²

Суд палічыў, што былое становішча заяўніцы ў гэтай партыі, у спалучэнні з яе пазіцыяй падчас падзеяў 1991 года, па-ранейшаму апраўдвае яе выключэнне з ліку кандыдатаў у дэпутаты нацыянальнага парламента. Хаця такая мера наўрад ці магла б лічыцца прымальнай, напрыклад, у краіне з усталяванай сістэмай дэмакратычных інстытутаў, якая налічвае многія дзесяцігоддзі ці стагоддзі, яна, тым не менш, магла б лічыцца прымальнай у Латвіі, улічваючы гістарычны і палітычны кантэкст, які прывёў да яе прыняцця, і ўлічваючы пагрозу новаму дэмакратычнаму парадку.⁵³ Тым не менш Суд прыйшоў да высновы, што Латвійскі парламент абавязаны ўвесь час сачыць за дзеяннем заканадаўчага абмежавання з

⁴⁹ Ždanoka v. Latvia, § 33 — 34

⁵⁰ Ždanoka v. Latvia, § 37 — 45

⁵¹ Еўрапейскі Суд па правах чалавека, Пратакол N 1 да Канвенцыі аб абароне правоў чалавека і асноўных свабодаў, Парыж, 20 сакавіка 1952

⁵² Ždanoka v. Latvia § 132 — 136

⁵³ Ždanoka v. Latvia §132 — 136

мэтай яго найхутчэйшага спынення. Гэтая выснова была яшчэ больш абгрунтаванай з улікам той значнай стабільнасці, якой цяпер карыстаецца Латвія, асабліва дзякуючы поўнай еўраінтэграцыі. Такім чынам, няздольнасць латвійскага заканадаўчага органа зрабіць актыўныя крокі ў акрэсленай сітуацыі можа прывесці да іншага заключэння Суда.

Україна

Вярхоўная Рада прыняла закон «Аб ачышчэнні ўлады» пасля Рэвалюцыі годнасці ў 2014 годзе для барацьбы з карупцыяй і нелаяльнасцю.

Згодна з артыкулам 1, ачышчэнне ўлады (люстрацыя) — гэта ўстаноўленая Законам або рашэннем суда забарона некаторым асобам займаць пэўныя пасады (знаходзіцца на службе) у органах дзяржаўнай улады і органах мясцовага самакіравання.⁵⁴

Люстрацыя праводзіцца з мэтай недапушчэння да кіравання дзяржавай асобай, якія праз рашэнні, дзеянні або бяздзеянні ўдзельнічалі ва ўзурпацыі ўлады Прэзідэнтам Украіны Віктарам Януковічам.⁵⁵

Артыкул 2 закона змяшчае шырокі пералік пасадаў, якія падлягаюць люстрацыйнай праверцы.

У пералік пасадаў уваходзяць Прэм'ер-міністр Украіны і ўрад, праваахоўныя органы (Генеральны пракурор, Кіраўнік Службы бяспекі Украіны, Кіраўнік Службы знешняй разведкі Украіны, члены Вышэйшай рады юстыцыі, члены Вышэйшай кваліфікацыйнай камісіі суддзяў Украіны, суддзі), вайсковыя службовыя асобы Узброеных Сілаў Украіны і іншых вайсковых фарміраванняў, утвораных у адпаведнасці з заканадаўствам, за выключэннем вайскоўцаў на актыўнай ваеннай службе, і вайскоўцаў, якія праходзяць ваенную службу падчас мабілізацыі, члены Цэнтральнай выбарчай камісіі, Нацыянальнай рады Украіны па пытаннях тэлебачання і радыёвяшчання, а таксама асобы, якія прэтэндуюць на вышэйзгаданыя пасады⁵⁶.

Закон забараняе займаць дзяржаўныя пасады на працягу дзесяці гадоў наступным групам: (1) асобам, якія займалі высокія дзяржаўныя пасады не менш за адзін год у перыяд з лютага 2010 па 2014 год; (2) асобам, якія займалі пэўныя пасады ў арміі, паліцыі, судовай сістэме або СМІ ў перыяд з лістапада 2013 года па люты 2014 года (агульны перыяд пратэстаў на Еўрамайдане); (3) асобам, якія былі высокапастаўленымі камуністычнымі чыноўнікамі ці агентамі КДБ у савецкі час; і (4) асобам, абвінавачаным у парушэнні пэўных палажэнняў украінскага антыкарупцыйнага заканадаўства.

Аднак гэтая забарона можа быць знята шляхам удзелу ў антытэрарыстычнай аперацыі ў Данецкай і Луганскай абласцях.

Таксама закон прадугледжвае забарону на дзейнасць некаторых чыноўнікаў на працягу пяці гадоў для такіх катэгорый: (1) суддзі, пракуроры і праваахоўныя органы, якія ўдзельнічалі ў падаўленні пратэстаў на Еўрамайдане; (2) службовыя асобы цэнтральных і мясцовых органаў улады, якія дзеяннем ці бяздзеяннем намагаліся прадухіліць пратэсты Еўрамайдана ці

⁵⁴ Закон Украіны 682-VII, 16 верасня 2014 года «Аб ачышчэнні ўлады», артыкул 1

⁵⁵ CASTY, ROBERT, 2019. Developments in Ukrainian Lustration. Columbia Journal of Transnational Law.

<https://www.jtl.columbia.edu/bulletin-blog/developments-in-ukrainian-lustration-1>

⁵⁶ Закон Украіны «Аб ачышчэнні ўлады» артыкул 1 і 2

абмежаваць іх магчымасць мірна збірацца; і (3) службовыя асобы, якія абвінавачаныя ў супрацоўніцтве з замежнымі ўрадамі, у падрыве тэрытарыяльнай цэласнасці і нацыянальнай бяспекі Украіны або іншым парушэнні правоў чалавека.

Важна адзначыць, што Венецыянская камісія Рады Еўропы дала негатывную ацэнку гэтаму закону, асобна адзначыўшы, што неабходна прывесці пераканаўчыя прычыны, якія апраўдваюць люстрацыю ў дачыненні да асобаў, якія маюць сувязь з камуністычным рэжымам.

Паводле ўкраінскіх уладаў, падчас падзеяў на Майдане камуністычная фракцыя ва ўкраінскім парламенце парушала асноўныя правы, і менавіта таму яна расцэньваецца як рэальная пагроза.⁵⁷ Венецыянская камісія адзначыла, што нават калі дапусціць, што закон аб люстрацыі накіраваны супраць гэтых асобаў, то люстрацыйныя меры заснаваныя выключна на іх прыналежнасці да камуністычных структураў мінулага, а не на фактычных паводзінах, што ставіць пад сумнеў абгрунтаванасць ужывання люстрацыйных мераў.

Гэтая крытыка з'яўляецца істотнай і павінна быць улічана пры прыняцці наступных рашэнняў адносна тых груп, якія будуць падпадаць пад дзеянне закона аб люстрацыі ў Беларусі.

Асобнага аналізу заслугоўваюць справы супраць Украіны ў Еўрапейскім судзе па правах чалавека. Адна з такіх справаў — Палуха і іншыя супраць Украіны.

Заяўнікі справы — пяць дзяржаўных службоўцаў, якіх звольнілі ў адпаведнасці з Законам Украіны «Аб ачышчэнні ўлады», прынятага пасля адстаўкі Віктара Януковіча і яго адміністрацыі ў выніку Еўрамайдана ў 2014 годзе.

Дзяржаўныя службоўцы, якія займалі свае пасады не менш за адзін год пры рэжыме Януковіча, займалі пэўныя пасады ў Камуністычнай партыі да 1991 года або не падалі заявы аб люстрацыі, павінны былі быць звольненыя з максімальнай забаронай на дзяржаўную службу на 10 гадоў.⁵⁸

Першыя тры заяўнікі былі звольненыя з-за працы падчас рэжыму Януковіча. Чацвёрты заяўнік быў звольнены з-за несвоечасовай падачы люстрацыйнай заявы. Апошні страціў працу праз службу другім сакратаром Камуністычнай партыі на раённым узроўні да 1991 года.

Заяўнікі сцвярджалі, што іх звальненне парушыла артыкул 8 Канвенцыі, а ў дачыненні да першых трох заяўнікаў — артыкул 6, права на справядлівы судовы разбор, з-за таго, што нацыянальныя суды не прымалі да разгляду іх скаргі. Другі заяўнік таксама заявіў аб парушэнні артыкула 13 права на эфектыўныя сродкі прававой абароны.⁵⁹

Суд вызначыў парушэнне артыкула 6 (1) з-за працягласці разбору па справах трох заяўнікаў. Увогуле разбіральніцтва па справах першых трох заяўнікаў доўжылася больш за чатыры з

⁵⁷ Interim Opinion on the Law on Government Cleansing (Lustration Law) of Ukraine adopted by the Venice Commission at its 101st Plenary Session (Venice, 12-13 December 2014)
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2014\)044-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2014)044-e)

⁵⁸ ECHR, Case Of Polyakh and others v. Ukraine, Application no. 58812/15, 17 October 2019 §6 — 15

⁵⁹ Polyakh and others v. Ukraine, §24 — 35

паловай гады на адным узроўні юрысдыкцыі. Нягледзячы на складанасць справаў, суд пастанавіў, што такая даўжыня працэсу не з’яўляецца «разумнай».⁶⁰

Таксама, Суд устанавіў парушэнне артыкула 8 (права на павагу прыватнага і сямейнага жыцця) у дачыненні да ўсіх заяўнікаў. Яны былі звольненыя з забаронай займаць пасады на дзяржаўнай службе цягам 10 год, іх імёны былі апублікаваныя ў Люстрацыйным рэестры. Для прафесійнага і асабістага жыцця заяўнікаў, дадзенае спалучэнне захадаў мела вельмі сур’ёзныя наступствы. Суд пры разглядзе ўмяшання па артыкулу 8, не аспрэчваў, што ўмяшанне мела месца ў адпаведнасці з Артыкулам 8 (1). У адносінах да артыкула 8(2), галоўнае пытанне было ў тым, ці пераследвалі звальненні законную мэту і ці былі яны неабходнымі ў дэмакратычным грамадстве.

Суд разгледзеў пытанне неабходнасці. Ён зыходзіў з прэзумпцыі, што гэтыя меры сапраўды пераследвалі пэўныя мэты, якія лічыліся законнымі. Аднак першыя тры заяўнікі былі звольненыя паводле прыналежнасці да групы (калектыўная адказнасць за працу на Януковіча). Гэтыя меры былі абмежавальнымі і шырокімі па сваёй сутнасці, але ўрад прадэманстраваў, што абставіны былі дастаткова сур’ёзнымі, каб апраўдаць гэтыя меры.

Адносна чацвёртага заяўніка, Суд устанавіў, што звальненне за нязначную затрымку ў падачы заявы аб люстрацыі не было неабходным у дэмакратычным грамадстве.⁶¹

У дачыненні да апошняга заяўніка Суд пастанавіў, што не было прыведзена дастаткова прычын таго, што яго звальненне на падставе працы ў Камуністычнай партыі было абгрунтаваным без якіх-небудзь канкрэтных абвінавачанняў. Таму яго звальненне было прызнана несуразмерным. Парушэнне артыкула 8 Канвенцыі было даказана ў адносінах да ўсіх заяўнікаў.⁶²

Яшчэ адна справа — «Самсін супраць Украіны» — узнікла ў сувязі з парушэннямі, звязанымі з дзеяннем гэтага закона. Упершыню Самсін быў прызначаны суддзёй у 1987 годзе, а ў 1995 годзе ён быў прызначаны ў Вярхоўны суд. У 2003 годзе гэтае прызначэнне было пацверджана на тэрмін да выхаду на пенсію.

Закон «Аб ачышчэнні ўлады» (люстрацыі) уступіў у сілу 16 кастрычніка 2014 года. Яго мэтай было ўстараніць негатыўныя змены ў сферы дэмакратыі, вяршэнства права і правоў чалавека на дзяржаўнай службе падчас кадэнцыі Віктара Януковіча на пасадзе прэзідэнта Украіны.

Падчас разбору ў Вярхоўным судзе Самсін сцвярджаў, што ён не падаваў заяву аб люстрацыі, паколькі ўсё, што ён ні напісаў у заяве, прывяло б да яго звальнення. Ён таксама ўказаў, што ў любым выпадку ён ужо быў выведзены са складу Вышэйшай судовай кваліфікацыйнай камісіі ў 2014 годзе на падставе Закона «Аб аднаўленні даверу да судовай улады», які прадугледжвае спыненне паўнамоцтваў членаў Вышэйшай судовай кваліфікацыйнай камісіі і правядзенне новых выбараў на гэтыя пасады.⁶³

Заяўнік сцвярджаў, што яго звальненне з пасады суддзі Вярхоўнага суда прывяло да парушэння яго правоў, гарантаваных артыкулам 8 Канвенцыі.

⁶⁰ Polyakh and others v. Ukraine, § 135 — 146

⁶¹ Polyakh and others v. Ukraine, § 217 — 220

⁶² Polyakh and others v. Ukraine, § 316 — 322

⁶³ ECHR, Case Of Samsin v. Ukraine, Application no. 38977/19, 14 October 2021, § 2 — 22

У рашэнні па дадзенай справе Еўрапейскі суд па правах чалавека спаслаўся на сваё папярэдняе рашэнне па справе «Палуях супраць Украіны».

У справе «Палуях супраць Украіны» Суд прыйшоў да высновы, што прымяненне мер, прадугледжаных Законом, з'яўлялася ўмяшаннем у права заяўнікаў на павагу да прыватнага жыцця, нягледзячы на тое, што гэта ўмяшанне было «прадугледжана законам» і, верагодна, было накіравана на дасягненне легітымных мэт — забеспячэнне нацыянальнай і грамадскай бяспекі, прадухіленне грамадскіх беспарадкаў, а таксама абарону правоў і свабодаў іншых асобаў.⁶⁴

У справе Палуяха Суд устанавіў парушэнне артыкула 8, пастанавіўшы, што да заяўнікаў былі прыменены меры (у рамках Закона «Аб ачышчэнні ўлады») значнай строгасці без індывідуальнай ацэнкі іх асабістых паводзін, без пераканаўчых прычын для такога падыходу і без належнага абгрунтавання дастаткова вузкай накіраванасці гэтых мераў на рашэнне «надзённых грамадскіх патрэб», якія яно пераследавала.

Суд адхіліў аргумент Урада Украіны аб тым, што індывідуальная ацэнка ролі і паводзін Самсіна была немагчымая, паколькі ён не падаў заяву аб люстрацыі. Інфармацыя пра яго членства ў Камісіі ў 2010-2014 гадах атрымала шырокі грамадскі рэзананс. Суд таксама не прыняў іх аргумент пра тое, што невыкананне Самсінам патрабавання аб падачы заявы нібыта сведчыць пра непавагу да закона і несумяшчальнасць з яго статусам суддзі Вярхоўнага суда. Мэта ўстаранення тых, хто мог быць звязаны з негатыўнымі падзеямі падчас мандата папярэдняга прэзідэнта, ужо была дасягнута шляхам рэалізацыі Закона «Аб аднаўленні даверу да судовай улады», і Самсін папрасіў дазволіць яму пайсці ў адстаўку са сваёй пасады ў Вярхоўным судзе. Суд пастанавіў, што ў адсутнасць якіх-небудзь доказаў або вядомых фактаў неправамерных дзеянняў з боку Самсіна, прыняцце яго адстаўкі не перашкодзіла б дасягненню пастаўленых мэт. Накладанне на заяўніка мераў Закона аб люстрацыі не было мэтазгодным у дэмакратычным грамадстве.

Крытыка люстрацыі і вынесеныя ўрокі

Ацэньваючы ролю люстрацыі, немагчыма не адзначыць магчымыя недахопы прымянення гэтага інстытута.

Нягледзячы на тое, што люстрацыя з'яўляецца інструментам правасуддзя пераходнага перыяду, яе крытыкуюць за тое, што яна можа быць накіравана на нявінных людзей, якія не мелі прамога дачынення да злоўжыванняў. Шырокія меры люстрацыі часта прыводзілі да памылак, а ў Польшчы таксама мела месца выкарыстанне файлаў тайнай паліцыі для атрымання палітычнай выгады.⁶⁵ Крытыкі сцвярджаюць, што люстрацыя парушае прынцыпы належнай прававой працэдуры і можа прывесці да страты кваліфікаваных кадраў

⁶⁴ Samsin v. Ukraine, §51 — 59

⁶⁵ CORISSAJAY, 2016. Lustration. Beyond Intractability. Online. 13 July 2016. Available from: <https://www.beyondintractability.org/essay/lustration>

на дзяржаўных пасадах.⁶⁶ Ідэнтыфікацыя пры люстрацыі звычайна грунтуецца на дакументах і архіўных матэрыялах, створаных камуністычнымі ці дыктатарскімі рэжымамі, аднак такія крыніцы часта змяшчаюць недакладнасці і могуць быць няпоўнымі.⁶⁷

Крытыкі сцвярджаюць, што эфектыўнасць мераў правасуддзя пераходнага перыяду, у тым ліку люстрацыі, знізілася праз некалькі дзесяцігоддзяў пасля пераходу да больш дэмакратычнага рэжыму.⁶⁸ З цягам часу людзі, адказныя за мінулыя парушэнні, сыходзяць з актыўных пазіцый, архіўныя дадзеныя страчваюць актуальнасць, а новыя выклікі, такія як эканамічнае развіццё ці сацыяльныя рэформы, пачынаюць займаць цэнтральнае месца. Ва ўмовах новай палітычнай рэальнасці люстрацыя можа ўспрымацца як інструмент, які зжыў сябе, асабліва калі першапачатковыя мэты, такія як ачышчэнне дзяржструктураў або прадухіленне вяртання да аўтарытарызму, ужо дасягнуты.

Хаця люстрацыя можа спрыяць празрыстасці, падсправаздачнасці і дэмакратыі, яе таксама можна выкарыстоўваць для барацьбы з палітычнымі апанентамі. Таксама люстрацыя можа стаць неэфектыўным інструментам у прасоўванні дэмакратыі або можна страціць дарэчнасць і мэтазгоднасць ва ўсіх кантэкстах. У канчатковым выніку поспех люстрацыі залежыць ад яе рэалізацыі і кантэксту, у якім яна выкарыстоўваецца.

У цэлым, хоць люстрацыя і мае на мэце аднаўленне маральнай і палітычнай справядлівасці, яе рэалізацыя падвяргаецца крытыцы з-за этычных, юрыдычных і практычных аспектаў працэсу. Вось асноўныя аргументы крытыкаў люстрацыі:

- **Парушэнне правоў чалавека.** Люстрацыя можа парушаць правы чалавека, такія як права на прыватнае жыццё, права на працу і права на справядлівае судовы разбор⁶⁹. Некаторыя крытыкуюць люстрацыю за калектыўнае пакаранне без уліку індывідуальных абставінаў і заслугаў кожнага чалавека. Забароны на займанне пасадаў могуць прымяняцца без дастатковых доказаў і судовага працэсу, што супярэчыць прынцыпам справядлівасці і прававой дзяржавы.
- **Праблемы з вызначэннем крытэрыяў.** Вызначэнне таго, хто падпадае пад люстрацыю і за якія дзеянні, можа быць складаным і супярэчным, а таксама прыводзіць да шматлікіх прававых і этычных дылем. Цяжкасці ў вызначэнні дакладных і справядлівых крытэрыяў для люстрацыі могуць прывесці да адвольных і несправядлівых рашэнняў. Без дакладных крытэрыяў працэс люстрацыі можа стаць хаатычным і непераказальным.
- **Палітычная інструменталізацыя.** Люстрацыя можа выкарыстоўвацца як інструмент палітычнай помсты і ліквідацыі палітычных апанентаў. Уладныя структуры могуць маніпуляваць люстрацыйнымі законамі для ўхілення канкурэнтаў і ўмацавання сваёй улады. У некаторых краінах законы аб люстрацыі выкарыстоўваліся выбарачна для дыскрэдытацыі і ўстаранення палітычных апанентаў.

⁶⁶ CORISSAJAY, 2016. Lustration. Beyond Intractability. Online. 13 July 2016. Available from: <https://www.beyondintractability.org/essay/lustration>

⁶⁷ Тамсама

⁶⁸ HORNE, C. M., 'Transitional Justice in Support of Democratization', Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries, Oxford Studies in Democratization (Oxford, 2017; online edn, Oxford Academic, 18 May 2017), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198793328.003.0008>

⁶⁹ HORNE, Cynthia and LEVI, Margaret, 2004. Does Lustration Promote Trustworthy Governance? An Exploration of the Experience of Central and Eastern Europe. 1 January 2004. DOI https://doi.org/10.1057/9781403981103_4.

- **Кадровы дэфіцыт.** Масавыя звальненні і забароны на займанне пасадаў могуць прывесці да дэфіцыту кваліфікаваных кадраў у дзяржаўных структурах, што негатыўна ўплывае на функцыянаванне дзяржаўных інстытутаў. У некаторых краінах пасля люстрацыі ўзніклі праблемы з недахопам дасведчаных прафесіяналаў ва ўпраўленні і судовай сістэме.
- **Неэфектыўнасць і сімвалізм.** Нехта крытыкуе люстрацыю за тое, што яна не вырашае карэнныя праблемы сістэмы і не спрыяе доўгатэрмінаваму ўмацаванню дэмакратыі. Люстрацыя можа быць неэфектыўнай, калі яна не суправаджаецца глыбіннымі інстытуцыянальнымі рэформамі. У некаторых выпадках люстрацыя застаецца сімвалічным актам, які не прыводзіць да рэальных змен у грамадстве.

Гэтыя аргументы паказваюць, што люстрацыя, нягледзячы на свае мэты і задачы, сутыкаецца з сур'ёзнай крытыкай і праблемамі, якія неабходна ўлічваць пры яе рэалізацыі.

Варта адзначыць, што люстрацыя — складаны і супярэчлівы працэс, які мае як патэнцыйныя перавагі, так і недахопы. Люстрацыя можа быць эфектыўнай для таго, каб устараніць ад улады асобаў, звязаных з мінулымі аўтарытарнымі рэжымамі, што можа спрыяць прасоўванню дэмакратычных каштоўнасцяў і аднаўленню даверу да дзяржаўных інстытутаў.⁷⁰ Аднак рэалізацыя механізмаў люстрацыі можа быць цяжкай і можа сутыкнуцца з супрацівам тых, на каго яны накіраваны.⁷¹

Акрамя таго, механізмы люстрацыі часам прыводзяць да нечаканых вынікаў, такія як стварэнне расколу ў грамадстве і перашкод для прымірэння і нацыянальнага адзінства. Механізмы люстрацыі таксама могуць быць супярэчлівымі.

Нягледзячы на гэтыя праблемы, люстрацыя ўсё яшчэ разглядаецца як механізм барацьбы з мінулымі аўтарытарнымі рэжымамі, асабліва ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, дзе яна шырока выкарыстоўвалася.⁷²

Кампраміс паміж захаваннем правоў асобы і ажыццяўленнем правасуддзя пераходнага перыяду з'яўляецца дылемай для многіх грамадстваў са спадчынай дыктатуры і дзяржаўнага тэрору⁷³. Імкненне прыцягнуць да адказнасці тых, хто падтрымліваў дыскрэдытаваны рэжым і актыўна ўдзельнічаў у эпоху тэрору, цалкам зразумела. Аднак разумнае кіраванне грунтуецца на належнай прававой працэдурі і справядлівасці, у той час як помста і пакаранне часта супярэчаць гэтым прынцыпам.

Поўная змена рэжыму дасягаецца вельмі рэдка, і там, дзе зняцце кожнага агента ўлады ці ўплыву проста немагчымае, заўсёды знойдуцца людзі, якія былі ўцягнутыя ў злоўжыванні ў

⁷⁰ DAVID, Roman, 2006, From Prague to Baghdad: Lustration Systems and their Political Effects. Government and Opposition. 2006. Vol. 41, no. 3p. 347–372. DOI 10.1111/j.1477-7053.2006.00183.x. p. 349

⁷¹ Тамсама, старонка 350

⁷² HUYSE, Luc, 1995, Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past. Law & Social Inquiry. 1995. Vol. 20, no. 1p. 51–78. DOI 10.1111/j.1747-4469.1995.tb00682.x.

⁷³ Тут і далей пад тэрмінам «Дзяржаўны тэрор» будзе разумецца палітыка або практыка сістэматычнага прымянення гвалту, рэпрэсіяў і запалохвання з боку дзяржавы супраць сваіх грамадзянаў або пэўных груп насельніцтва з мэтай падаўлення іншадумства, умацавання ўлады або дасягнення палітычных, ідэалагічных або эканамічных мэт. Такі тэрор можа ўключаць масавыя арышты, катаванні, пакаранні смерцю, гвалтоўныя знікненні і іншыя формы парушэння правоў чалавека, якія ажыццяўляюцца дзяржаўнымі органамі або з іх ухвалення. Terrorism: A History. Randall D. Law. Polity Press 2016.

мінулым ці санкцыянавалі іх сваім маўчаннем, а цяпер займаюць кіруючыя пасады ў пераходным ці канчатковым дэмакратычным рэжыме.

Стары рэжым і яго прыхільнікі маюць здольнасць уплываць на палітычныя і сацыяльныя ўмовы і ў пэўнай ступені дыктаваць умовы пераходу, пакідаючы новым элітам абмежаваныя магчымасці. Неабходнасць пазбягаць канфрантацыі становіцца падставай для замены крымінальнага пераследу і жорсткай люстрацыі на палітыку прабачэння. Урад-пераемнік і яго дэмакратыя занадта ўразлівыя, каб адхіліць апраўданне былой эліты⁷⁴.

Пераслед і пакаранне супрацоўнікаў службаў бяспекі, паліцыі або ўзброеных сілаў, якія часта не поўнасю нейтралізаваны, могуць справакаваць дзяржаўны пераварот і звесці на нішто ўсе дасягненні нестабільнай дэмакратыі. Акрамя таго, калі па якой-небудзь прычыне не будуць прыняты меры ў адказ, новыя дэмакратычныя сістэмы могуць страціць грамадскую падтрымку, а таксама павагу ўзброеных сілаў, якія новы рэжым імкнецца кантраляваць⁷⁵.

Прычыны поспеху люстрацыі:

- **своечасовасць:** законы аб люстрацыі былі прыняты неўзабаве пасля змены рэжыму, што дазволіла хутка пачаць працэс ачысткі дзяржаўных структур;
- **палітычная воля:** паспяховыя прыклады паказваюць, што рашучасць палітычнага кіраўніцтва з'яўляецца ключом да эфектыўнага ажыццяўлення люстрацыі;
- **празрыстасць і даступнасць інфармацыі:** адкрыццё архіваў і публікацыя дадзеных аб супрацоўніцтве з рэпрэсіўнымі рэжымамі спрыялі аднаўленню грамадскага даверу;
- **стварэнне спецыялізаваных органаў:** увядзенне такіх структураў, як BStU у Германіі, забяспечыла сістэматычны і празрысты працэс люстрацыі;
- **санкцыі за ілжывыя заявы:** строгія меры за прадастаўленне ілжывай інфармацыі стымулявалі сумленнасць і спрыялі празрыстасці працэсу.

Асноўныя прычыны правалу люстрацыі:

- **палітычная нестабільнасць і адсутнасць кансэнсусу:** частая змена ўрадаў, адсутнасць адзінай палітычнай волі і кансэнсусу сярод кіруючай эліты перашкаджалі паслядоўнаму правядзенню люстрацыйных мер;
- **юрыдычныя і заканадаўчыя недахопы:** недасканаласць заканадаўчых актаў і адсутнасць дакладных крытэрыяў для люстрацыі прыводзілі да шматлікіх юрыдычных спрэчак і аспрэчвання рашэнняў у судах;

⁷⁴ Huyse, Luc, 1995. "Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past", Law and Social Inquiry, Vol. 20, No. 1, pp. 51-78.

Stepan, Alfred, 1986. «Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations» pp. 64-84 in O'Donnell, Guillermo — Schmitter, Philippe C. — Whitehead, Laurence, (eds.) Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. Baltimore: John Hopkins University Press.

⁷⁵ Cohen, Stanley, 1995. «State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability, and the Policing of the Past», Law and Social Inquiry, Vol. 20, No. 1, pp. 7-50.

Berat, Lynn — Shain, Yossi, 1995. «Retribution or Truth-Telling in South Africa? Legacies of the Transitional Phase», Law and Social Inquiry, Vol. 20, No. 1, pp. 165-189.

- **карупцыя і сабатаж:** карупцыя і сабатаж з боку ўладаў і дзяржаўных устаноў падрывалі працэс люстрацыі, прыводзячы да неспраўдлівых вынікаў праверак і ўкрывальніцтва асобаў, якія падлягаюць люстрацыі;
- **несправядлівасць і выбіральнасць:** люстрацыя ўжывалася выбарачна і нераўнамерна, што прыводзіла да абвінавачанняў у несправядлівасці і палітычнай прадуманасці;
- **палітычныя маніпуляцыі:** выкарыстанне люстрацыйных мераў для палітычнай барацьбы і звесткі рахункаў прыводзіла да дыскрэдытацыі працэсу і зніжэння даверу грамадства.

Канцэпцыя люстрацыі для Беларусі

1. Уводзіны

1.1. Абгрунтаванне неабходнасці люстрацыі

Пытанне пра працэдуру люстрацыі ў Беларусі становіцца асабліва актуальным на фоне працяглага палітычнага крызісу ў краіне. Пасля прэзідэнцкіх выбараў у жніўні 2020 года па ўсёй Беларусі пачаліся масавыя пратэсты. Незалежныя назіральнікі заявілі, што пераможцай стала Святлана Ціханоўская,⁷⁶ якая ўступіла ў перадвыбарную гонку пасля затрымання свайго мужа, Сяргея Ціханоўскага. Аднак Цэнтральная выбарчая камісія абвясціла, што Аляксандр Лукашэнка, які займае пасаду прэзідэнта з 1994 года, атрымаў 80 працэнтаў галасоў у першым туры.⁷⁷ АБСЕ і ЕС не прызналі вынікі гэтых прэзідэнцкіх выбараў.⁷⁸

Пасля хвалі пратэстаў былі жорсткія затрыманні, якія АБСЕ назвала «катаваннямі». Амаль праз пяць гадоў дзяржаўны тэрор у Беларусі працягваецца. У справаздачы Вярхоўнага Камісара ААН па правах чалавека аб сітуацыі ў Беларусі⁷⁹ змяшчаюцца высновы, што характар і маштаб парушэнняў правоў чалавека, у тым ліку адвольныя затрыманні, катаванні, гвалтоўныя знікненні, сексуалізаваны і гендарны гвалт, жорсткае абыходжанне і рэпрэсіі — лічыцца, што гэтыя дзеянні могуць кваліфікавацца як злачынствы супраць

⁷⁶ Паводле даследавання Платформы «Голас» усяго за Святлану Ціханоўскую прагаласавала не менш як тры мільёны чалавек, або 56% выбаршчыкаў з улікам рэальнай яўкі. Лукашэнка набраў 34%, яшчэ 10% атрымалі іншыя кандыдаты. https://drive.google.com/file/d/1kSptBUUtS1vb-W_jc4QJkPkoZPJBWxd/view

⁷⁷ Звесткі аб выніках галасавання 9 жніўня 2020 года <https://rec.gov.by/ru/itogi-vyb2020-ru>

⁷⁸ Бенедэк, Вольфганг. «Справаздача дакладчыка Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе Бюро па дэмакратычных інстытутах і правах чалавека АБСЕ ў рамках Маскоўскага механізма аб меркаваных парушэннях правоў чалавека, звязаных з прэзідэнцкімі выбарамі 9 жніўня 2020 года ў Беларусі», 2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/469539.pdf>.

⁷⁹ Даклад Вярхоўнага камісара Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па правах чалавека «Становішча ў галіне правоў чалавека ў Беларусі напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2020 года і пасля іх», прадстаўлены ў рамках пятай сесіі Рады па правах чалавека 26 лютага — 5 красавіка 2024 года. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g24/045/31/pdf/g2404531.pdf>

чалавечнасці. Справаздача ўказвае на сістэматычны і арганізаваны характар рэпрэсіяў з боку дзяржавы супраць тых, хто лічыцца апазіцыянерамі ці крытыкамі ўлады.

Гэтыя парушэнні суправаджаюцца палітыкай, накіраванай на прыгнечанне і запалохванне рэальнай або меркаванай апазіцыі. На думку Вярхоўнага камісара, існуюць дастатковыя падставы лічыць, што гэтыя дзеянні могуць быць прызнаны злачынствам у форме пераследу, што з'яўляецца адным з відаў злачынстваў супраць чалавечнасці.

Паводле даных УВКПЧ, былі зафіксаваныя 5 смерцяў пратэстоўцаў, звязаных з празмерным ужываннем сілы падчас падзеяў 2020 года і адсутнасцю абароны жыцця зняволеных. У дакладзе таксама выяўлена больш за 100 выпадкаў сексуальнага і гандарна абумоўленага гвалту, у тым ліку 4 выпадкі з удзелам непяўналетніх, а таксама 44 пагрозы сексуальнага гвалту. Асобна адзначаецца, што ахвярам наносілі ўдары рукамі і нагамі, што прывяло да сур'ёзных траўмаў: страсення мозгу, пераломы, гематом і пашкоджанняў унутраных органаў. Некаторыя пацярпелыя былі вымушаныя некалькі месяцаў правесці ў ложку або не маглі хадзіць.⁸⁰

Пабоі суправаджаліся псіхалагічным гвалтам, уключаючы пагрозы забойствам, згвалтаваннем, сексуалізаванымі каментарамі і славеснымі прыніжэннямі. У дакладзе адзначаецца, што некаторыя з гэтых злачынстваў могуць быць кваліфікаваныя як злачынствы супраць чалавечнасці, паколькі яны былі часткай маштабнай або сістэматычнай атакі на мірнае насельніцтва.

Каля 65 000 чалавек былі затрыманыя па палітычных матывах у перыяд з 2020 па 2024 год. За гэты ж час было зафіксавана больш за 74 000 фактаў рэпрэсіяў (агледы, кароткатэрміновыя і доўгатэрміновыя затрыманні, допыты і іншае). Вядома як мінімум пра 6 971 фігуранта крымінальных справаў. За чатыры гады колькасць палітвязняў павялічылася ў 55,5 разы: 9 жніўня 2020 года іх было 25, на канец 2024 года — 1 385. Больш за 2 000 чалавек ужо маюць статус былых палітвязняў. Шэсць палітвязняў памерлі за кратамі. Падчас пратэстаў і затрыманняў загінулі пяць чалавек. За катаванні і факты смерці пратэстоўцаў і палітвязняў не было ўзбуджана ніводнай крымінальнай справы.⁸¹ Пад ціскам дзяржаўнага тэрору з Беларусі з 2020 па 2024 год эмігравала 500–600 тысячаў чалавек⁸². Гэта больш за 5% насельніцтва краіны.

Каб лепш зразумець неабходнасць люстрацыі і цалкам зразумець маштабы дзяржаўнага тэрору ў Беларусі, важна звярнуцца не толькі да сучасных рэпрэсіяў рэжыму Лукашэнкі, але і да трагічных падзеяў мінулага. Працэс люстрацыі павінен ахопліваць усе перыяды беларускай гісторыі, у якіх адбываліся масавыя парушэнні правоў чалавека і дзяржаўны тэрор, уключаючы сталінскія рэпрэсіі і пазнейшыя парушэнні правоў чалавека ў савецкі час, якія пакінулі глыбокі след у лёсе нацыі.

⁸⁰ Даклад Вярхоўнага камісара Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па правах чалавека «Становішча ў галіне правоў чалавека ў Беларусі напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2020 года і пасля іх», <https://undocs.org/en/A/HRC/52/68>

⁸¹ Інфаграфіка: чатыры гады масавых рэпрэсіяў <https://spring96.org/ru/news/115957>

⁸² Колькі беларусаў эмігравалі пасля 2020: апошнія дадзеныя <https://www.dw.com/ru/skolko-grazdan-rb-emigrirovali-posle-2020-goda-poslednie-dannye/a-70423532>

Гісторык Ігар Кузняцоў⁸³ прыводзіць жудасныя лічбы, якія пацвярджаюць маштаб сталінскіх рэпрэсіяў на тэрыторыі Беларусі. Паводле яго ацэнак, за перыяд з 1917 па 1953 гады ў Беларускай ССР было расстраляна каля 370 000 чалавек — гэта ў 10 разоў больш, чым паказваюць афіцыйныя дадзеныя. Кузняцоў таксама сцвярджае, што па палітычных матывах у рэспубліцы было рэпрэсавана не менш за 1,4 мільёна чалавек, што складае прыблізна 17% насельніцтва БССР да канца 1950-х гадоў.

Кузняцоў знайшоў не менш як 124 месцы масавых расстрэлаў на тэрыторыі Беларусі, многія з якіх знаходзіліся пад кантролем НКУС, і ў тым ліку 12 — у Мінску і яго наваколлях. Гэтыя дадзеныя былі прадстаўлены ў даследаваннях гісторыка і пацвярджаюць маштабы трагедыі, якая закранула практычна кожную беларускую сям'ю. Архіўныя абмежаванні ў Беларусі, як адзначаюць Кузняцоў і іншыя даследчыкі, робяць поўнае аднаўленне гэтай гісторыі складаным, але ўжо наяўныя дадзеныя паказваюць катастрофічны размах рэпрэсіяў, якія многія называюць генацыдам супраць беларускага народа.

Сістэматычны характар парушэнняў правоў чалавека, злачынстваў супраць чалавечнасці і іх маштаб на ўсіх узроўнях улады ўздымае пытанне: як паступаць пасля змены ўлады з тымі, хто мае дачыненне да сур'ёзных парушэнняў правоў чалавека? Пераход да дэмакратыі не можа быць паспяховым, калі на такія парушэнні не будзе належнай рэакцыі з боку новага ўрада. У гэтым і заключаецца сутнасць пераходнага правасуддзя.

Увядзенне люстрацыі ў Беларусі абумоўлена неабходнасцю пераадолення спадчыны аўтарытарнага рэжыму і ўмацавання дэмакратычных інстытутаў. Гэта працэс, накіраваны на ачышчэнне дзяржаўнай службы ад асобаў, якія прымалі ўдзел ў рэпрэсійнай палітыцы былога рэжыму, і прадухіленне іх уплыву на новую дэмакратычную сістэму.

Па-першае, люстрацыя спрыяе аднаўленню справядлівасці і вяршэнства права. У постсацыялістычных краінах Усходняй Еўропы, такіх як Польшча, Чэхія і Германія, люстрацыя адыграла ключавую ролю ў забеспячэнні пераходнага правасуддзя, прадухіленні паўтарэння таталітарных практык і стварэнні ўмоў для дэмакратычнага развіцця. Для Беларусі гэты досвед асабліва важны, улічваючы доўгія гады аўтарытарнага праўлення, якія суправаджаліся парушэннямі правоў чалавека, палітычнымі рэпрэсіямі і абмежаваннямі грамадзянскіх і палітычных свабодаў.

Па-другое, люстрацыя неабходна для ўмацавання даверу грамадзянаў да дзяржаўных інстытутаў. Без правядзення люстрацыі многія прадстаўнікі былога рэжыму могуць захаваць свае пазіцыі ў органах улады, што можа падарваць давер грамадства да новага ўрада і будзе перашкаджаць дэмакратычным рэформам.

Па-трэцяе, люстрацыя — важны інструмент прадухілення рэцыдываў аўтарытарызму. У краінах, дзе не былі праведзены эфектыўныя меры люстрацыі, назіраюцца тэндэнцыі да аднаўлення ранейшых палітычных структураў і практык, як гэта адбылося ў некаторых постсавецкіх краінах.

Такім чынам, правядзенне люстрацыі ў Беларусі з'яўляецца неабходным крокам для забеспячэння ўстойлівага пераходу да дэмакратыі, умацавання вяршэнства закона і аднаўлення даверу грамадзянаў да дзяржаўных інстытутаў.

⁸³ Гісторык Ігар Кузняцоў назваў 124 месцы масавых расстрэлаў ахвяраў савецкіх рэпрэсіяў у Беларусі <https://nashaniva.com/?c=ar&i=183956&lang=ru>

1.2. Мэты люстрацыі

Галоўная мэта люстрацыі ў Беларусі — забяспечыць паспяховы пераход да дэмакратычнага кіравання. Увядзенне люстрацыйных мераў павінна спрыяць фарміраванню стабільнай, празрыстай і падсправаздачнай дзяржаўнай сістэмы, вольнай ад уплыву былога аўтарытарнага рэжыму. Гэта таксама неабходна для аднаўлення даверу грамадзянаў да дзяржаўных інстытутаў і дзяржаўнай службы.

1.3. Прынцыпы люстрацыі

Люстрацыя ў Беларусі павінна грунтавацца на прынцыпах справядлівасці, законнасці і празрыстасці, забяспечваючы баланс паміж неабходнасцю ачышчэння дзяржаўнага апарату і абаронай правоў чалавека.

Асноўныя прынцыпы люстрацыі:

- **законнасць:** люстрацыя павінна праводзіцца выключна на падставе закона, прынятага парламентам. Закон аб люстрацыі павінен адпавядаць міжнародным стандартам у галіне правоў чалавека;
- **аб'ектыўнасць і бесстароннасць:** пры правядзенні люстрацыі павінны прымяняцца аб'ектыўныя і бесстаронныя крытэрыі ацэнкі дзейнасці асобаў. Рашэнні аб прымяненні люстрацыйных мераў павінны прымацца на падставе ўсебаковага і аб'ектыўнага аналізу прадстаўленых доказаў;
- **суразмернасць:** люстрацыйныя меры павінны быць прапарцыянальнымі мэтам, дзеля якіх абмежаванне прымяняецца;
- **празрыстасць:** працэдуры люстрацыі павінны быць максімальна адкрытымі і зразумелымі для грамадства. Інфармацыя аб ходзе люстрацыі і яе выніках павінна быць даступная грамадскасці ва ўстаноўленых законам межах;
- **часовы характар:** люстрацыя не павінна мець пастаянны характар. Тэрмін люстрацыйных абмежаванняў усталёўваецца на два выбарчыя цыклы з моманту ўступлення закона ў сілу⁸⁴. Па заканчэнні гэтага перыяду парламент павінен правесці перагляд і ацаніць дасягнутыя мэты. Па заканчэнні гэтага перыяду парламент павінен правесці агляд і ацаніць дасягнутыя мэты. На падставе аналізу эфектыўнасці працэсу і запыту грамадскасці можа быць прынятае рашэнне аб завяршэнні люстрацыі або падаўжэнні яе яшчэ на адзін тэрмін, але не больш.

1.4. Падыход да люстрацыі ў Беларусі

На пачатку пераходнага перыяду Беларусь сутыкнецца з шэрагам унікальных праблемаў, абумоўленых гістарычнай і цяперашняй сітуацыяй краіны, якія вызначаюць выбар падыходу да люстрацыі.

⁸⁴ Стратэгія пераходу да новай Беларусі прадугледжвае, што пераходны перыяд ахопіць два выбарчыя цыклы. Толькі другія сумленныя і справядлівыя выбары могуць служыць крытэрыем таго, што сітуацыя ў краіне мае тэндэнцыю да пераходу да ўстойлівай дэмакратыі. https://tsikhanouskaya.org/strategiya_perehoda_nb_ru.pdf

Краіна больш за сто гадоў знаходзілася і працягвае знаходзіцца пад уладай таталітарных і аўтарытарных рэжымаў, і наступствы гэтага будуць вельмі сур'ёзнымі: дзяржаўны тэрор, масавыя і сістэматычныя парушэнні правоў чалавека, удзел дзяржаўных структураў у падаўленні грамадзянскіх і палітычных свабодаў пакінулі сур'ёзны адбітак.

Гвалтоўныя дзеянні супраць грамадзянаў былі не рэдкім выключэннем, а часткай афіцыйнай палітыкі. У гэтым працэсе дзяржаўнага тэрору ўдзельнічалі сотні тысячаў людзей. Задача ачысткі дзяржаўных інстытутаў запатрабуе комплекснага падыходу, бо давер да дзяржаўных структураў мінімальны, а насельніцтва стамілася ад сістэмы, дзе іх правы і свабоды не абаронены.

Верагоднае знішчэнне архіўных дадзеных і закрытасць пакінутых звестак, якія маглі б служыць доказнай базай, будзе дадатковай цяжкасцю. Пры адсутнасці дакументальных доказаў і няпоўных дадзеных будзе цяжка вызначыць дакладную ступень удзелу канкрэтных службовых асобаў у рэпрэсіўных дзеяннях. Без надзейных доказаў будзе складана праводзіць справядлівыя працэдуры, што можа прывесці да недаверу да самога працэсу люстрацыі.

Суды, якія звыклі працаваць на абарону кіруючай улады, а не правоў чалавека, таксама запатрабуюць маштабнай рэформы, паколькі без незалежнага правосуддзя немагчымае эфектыўнае расследаванне і вынясенне справядлівых рашэнняў. Без эфектыўнай судовай сістэмы будзе цяжка забяспечыць законнасць і празрыстасць люстрацыйных мер, што можа негатыўна паўплываць на іх легітымнасць.

Многія органы ўлады, дзяржаўныя структуры і чыноўнікі так ці інакш удзельнічалі ў фальсіфікацыі вынікаў выбараў і рэферэндумаў, у дзяржаўным тэроры і ў прапагандысцкім апраўданні гэтых дзеянняў. Гэта значыць, што працэс люстрацыі можа закрануць шырокае кола людзей, і трэба будзе старанна прадумаць, як правесці ачышчэнне, не паралізуючы дзяржаўныя інстытуты. Сур'ёзнай праблемай можа стаць і недахоп кваліфікаваных кадраў. У краіне не будзе дастатковай колькасці падрыхтаваных спецыялістаў, каб адразу замяніць усіх удзельнікаў папярэдняга таталітарнага рэжыму, асабліва на ключавых пасадах.

Захаванне пагрозы аўтарытарнага рэваншу патрабуе асаблівай асцярожнасці. Пры выбары мадэлі люстрацыі важна знайсці баланс паміж справядлівасцю і стабільнасцю, каб не справакаваць раскол грамадства і не дазволіць сілам мінулага выкарыстаць сітуацыю ў сваіх інтарэсах.

Уся гэтая сітуацыя на пачатку пераходнага перыяду ўплывае на выбар мадэлі люстрацыі. Неабходна распрацаваць падыход, які ўлічвае маштаб і глыбіню мінулых парушэнняў, складанасць гістарычнага кантэксту і неабходнасць аднаўлення даверу паміж дзяржавай і грамадзянамі. Гэта патрабуе ўзважаных рашэнняў і адаптацыі міжнароднага вопыту да ўнікальных беларускіх рэаліяў.

Для правядзення люстрацыі ў Беларусі прапануецца выкарыстоўваць інклюзіўны падыход на аснове самадэкларавання. Гэты падыход прадугледжвае, што ўсе асобы, якія займаюць або прэтэндуюць на ўстаноўленыя законам «абароненыя» пасады, абавязаны добраахвотна запоўніць дэкларацыю і прадставіць інфармацыю аб сваёй дзейнасці ў перыяд папярэдняга аўтарытарнага рэжыму. Тыя, хто запоўніў дэкларацыю, будуць працягваць займаць свае пасады. Тыя, хто адмовіўся запоўняць дэкларацыю, будуць звольненыя на падставе патрабаванняў закона да займання пасады.

Для праверкі сапраўднасці пададзеных звестак будуць створаны незалежныя люстрацыйныя органы. Гэтыя органы будуць праводзіць дэталёвую праверку дэкларацыяў,

выкарыстоўваючы архіўныя дакументы і іншыя крыніцы інфармацыі. У выпадку выяўлення ілжывых звестак будуць прымяняцца санкцыі, уключаючы пазбаўленне права займаць дзяржаўныя пасады на пэўны перыяд часу.

Абраная мадэль самадэкларавання дазваляе рэалізаваць асноўную задачу люстрацыі — вызваліць дзяржаўную ўладу ад уплыву тых, хто парушаў правы грамадзянаў і не гатовы гэта прызнаць, даказаўшы сваю лаяльнасць новаму дэмакратычнаму рэжыму.

Пераўтварэнне ўлады будзе адбывацца паэтапна, што зробіць гэты працэс кіруемым і паслядоўным. На першым, самым хуткім этапе, адбудзецца самаачышчэнне: частка асобаў, якія не захочуць прадастаўляць інфармацыю аб сваёй дзейнасці ў перыяды дзяржаўнага тэрору, добраахвотна пакінуць свае пасады. Такім чынам, тыя, хто не гатовы да адкрытасці, адразу ж пакінуць сістэму.

На другім этапе будуць звольненыя тыя, хто, насуперак патрабаванням закона, адмовіцца запавядаць дэкларацыю. Такі падыход дасць магчымасць мінімізаваць рызыкі кадраванага дэфіцыту, бо гаворка ідзе пра мэтанакіраваныя звальненні тых, хто не хоча прытрымлівацца новых дэмакратычных прынцыпаў.

Трэці этап люстрацыі стане фінальным і больш паступовым: ён прадугледжвае ўважлівую праверку дэкларацыяў незалежнымі люстрацыйнымі органамі. У выніку праверак будуць устаноўлены асобы, якія далі непраўдзівыя звесткі аб сваім мінулым. Гэта дазволіць правесці завяршальны этап ачышчэння, захаваўшы кіравальнасць працэсамі ў дзяржаўных органах і абараніўшы грамадскі інтарэс.

Такая мадэль стварае аснову для добраахвотнай празрыстасці і персанальнай адказнасці: той, хто гатовы адкрыта гаварыць пра сваё мінулае і не хаваць сваю дзейнасць у перыяд рэпрэсіяў, зможа працаваць далей. Такі падыход не патрабуе неадкладнага звальнення ўсіх чыноўнікаў і сілавікоў, што дапаможа пазбегнуць дэфіцыту кадраў і забяспечыць паступовае аднаўленне кіравальнасці ў дзяржаўных органах.

Пагроза аўтарытарнага рэваншу таксама патрабуе ўзважанага падыходу. Мадэль самадэкларавання дапамагае прадухіліць хуткую і рэзкую адмову ад усіх ранейшых кадраў, што магло б выклікаць хаос і даць прыхільнікам аўтарытарнага праўлення падставы для крытыкі і спробаў вярнуцца да мінулых аўтарытарных практыкаў. Замест гэтага, падыход накіраваны на ўмацаванне дэмакратычных інстытутаў і патрабуе ад кожнага цывільнага служачага і прадстаўніка сілавых структураў павагі да новых дэмакратычных стандартаў. Гэты баланс дазваляе пазбегнуць магчымых унутраных канфліктаў і расколаў.

1.5. Перыяд дзейнасці, які падлягае люстрацыйнай праверцы

Люстрацыйная праверка ахоплівае два гістарычныя перыяды, на працягу якіх дзяржаўныя органы і службовыя асобы ажыццяўлялі рэпрэсіўную, антыдэмакратычную або антыканстытуцыйную дзейнасць, якая парушала асноўныя правы і свабоды грамадзянаў.

Першы перыяд пачынаецца з 1 студзеня 1919 года — даты ўтварэння Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі⁸⁵ — і ахоплівае ўвесь час існавання савецкай улады аж да 26 снежня 1991 года, калі Савет Рэспублікі Вярхоўнага Савета СССР прыняў Дэкларацыю №

⁸⁵ Абвяшчэнне Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі і стварэнне Часовага Рабоча-Сялянскага савецкага ўрада Беларусі на чале з Д.Ф. Жылуновічам <https://archives.gov.by/blog/news/1033608>

142-Н, у якой афіцыйна канстатаваў, што са стварэннем Садружнасці Незалежных Дзяржаваў СССР як дзяржава і суб'ект міжнароднага права спыняе сваё існаванне.⁸⁶ Цягам гэтага часу выканаўчыя, партыйныя і адміністрацыйныя органы Беларусі былі неад'емнай часткай рэпрэсіўнага механізму Савецкага Саюза. Рэпрэсіі, масавыя дэпартацыі, знішчэнне палітычных апанентаў, пераслед іншадумцаў, прымусовая калектывізацыя — усе гэтыя злачынствы здзяйсняліся пад кіраваннем структураў улады, што ўключалі партыйныя камітэты, органы дзяржаўнай бяспекі, пракуратуру і выканаўчыя органы на ўсіх узроўнях.

Другі перыяд пачынаецца з 29 снежня 1995 года і ахоплівае час аж да даты ўступлення ў сілу Закона аб люстрацыі. Ключавым момантам, які вызначае пачатак гэтага перыяду, стала Распараджэнне Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 29 снежня 1995 года № 259 рп «Аб выкананні норм указаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь». Гэта распараджэнне Кабінету Міністраў і іншым дзяржаўным органам прадпісвала забяспечыць безумоўнае выкананне пералічаных у распараджэнні Прэзідэнта ўказаў, якія разглядаліся Канстытуцыйным Судом і былі прызнаны цалкам або часткова такімі, што не адпавядаюць Канстытуцыі і законам Рэспублікі Беларусь.⁸⁷

Насуперак нормам Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь (артыкул 129) і Закона «Аб Канстытуцыйным Судзе Рэспублікі Беларусь» (артыкул 38), паводле якіх заключэнні Канстытуцыйнага Суда з'яўляюцца канчатковымі і абавязковымі для выканання ўсімі дзяржаўнымі органамі і службовымі асобамі, дадзеныя рашэнні не былі рэалізаваны, супярэчныя Канстытуцыі ўказы працягвалі прымяняцца. Гэта засведчыла пачатак сістэматычнага дэмантажу канстытуцыйнага правапарадку, ігнаравання вяршэнства права і канцэнтрацыі ўлады ў руках Прэзідэнта ў абыход заканадаўчых і судовых інстытутаў.

2. Вызначэнне суб'ектаў люстрацыі

2.1. Спіс абароненых законам пасадаў, занятых якіх патрабуе люстрацыйнай праверкі

Абароненая законам пасада — гэта дзяржаўная пасада, каб займаць якую неабходна абавязкова падаць люстрацыйную дэкларацыю і прайсці люстрацыйную праверку. Калі ў люстрацыйнай дэкларацыі кандыдатаў на пасаду будуць выяўленыя ілжывыя звесткі, такім асобам забараняецца займаць абароненую законам пасаду.

⁸⁶ Савет Рэспублік Вярхоўнага Савета СССР. Дэкларацыя ў сувязі са стварэннем Садружнасці Незалежных Дзяржаваў ад 26 снежня 1991 года № 142-Н.

https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA_%D0%92%D0%A1_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_26.12.1991_%E2%84%96_142-%D0%9D

⁸⁷ Заключэнне Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь ад 29 красавіка 1996 г. № 3-35/96 аб адпаведнасці Канстытуцыі і законам Рэспублікі Беларусь «Распараджэння Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 29 снежня 1995 года № 259 рп «Аб выкананні норм указаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь»
<http://www.kc.gov.by/document-11533>

Прапануецца ўключыць у спіс абароненых законам пасадаў, займанне якіх павінна прадугледжваць добраахвотнае запаўненне дэкларацыі, наступныя:

2.1.1. суддзі, у тым ліку суддзі Канстытуцыйнага Суда і Вярхоўнага Суда

Для разумення неабходнасці люстрацыі супраць судзейскага корпуса Беларусі, трэба ўлічваць, што само фарміраванне судовай сістэмы Беларусі ва ўмовах рэпрэсіўных патрабаванняў выканаўчай улады неаднаразова крытыкавалася міжнароднай супольнасцю. У прыватнасці, Камітэт па правах чалавека ААН неаднаразова заклікаў улады Беларусі звярнуць увагу на тое, што судовая ўлада ў краіне шмат у чым залежыць ад Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.⁸⁸

Прызначэнне суддзяў судаў агульнай юрысдыкцыі і вызваленне іх ад пасады па падставах, прадугледжаных законам у Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца Прэзідэнтам па прадстаўленні Старшыні Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь або са згоды Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь.⁸⁹

Пасля рэферэндуму па папраўках у Канстытуцыю 2022 года Усебеларускі народны сход аб'яўлены вышэйшым прадстаўнічым органам народаўладдзя Рэспублікі Беларусь. Аднак, не з'яўляючыся незалежным органам улады, яно прызначае па прапанове Прэзідэнта⁹⁰:

- Старшыні, намесніка Старшыні і суддзяў Канстытуцыйнага Суда;
- Старшыні, намеснікаў Старшыні і суддзяў Вярхоўнага Суда.

Значная колькасць палітычна матываваных крымінальных справаў разглядаюцца абласнымі або Мінскім гарадскім судом па першай інстанцыі. Таксама абласныя (Мінскі гарадскі) суды з'яўляюцца судамі апеляцыйнай інстанцыі па палітычна матываваных крымінальных справах, разгледжаных раённымі судамі па першай інстанцыі.

Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь узначальвае сістэму судаў агульнай юрысдыкцыі і з'яўляецца вышэйшым судовым органам, які ажыццяўляе правасуддзе па грамадзянскіх, крымінальных справах, справах аб адміністрацыйных правапарушэннях, эканамічных справах, ажыццяўляе нагляд за судовай дзейнасцю судаў агульнай юрысдыкцыі, рэалізуе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

Менавіта Вярхоўны суд нясе асноўную адказнасць за ліквідацыю арганізацыяў грамадзянскай супольнасці і апазіцыйных палітычных партыяў, сістэматычна прымаючы рашэнні, накіраваныя на знішчэнне незалежных прафсаюзаў, праваабарончых арганізацыяў і палітычных партыяў, якія выступаюць супраць аўтарытарнага рэжыму. Яго дзейнасць стала інструментам рэпрэсіяў, што робіць правядзенне люстрацыі ў судовай сістэме неабходнай умовай для аднаўлення вяршэнства права і незалежнасці правасуддзя ў дэмакратычнай Беларусі.

⁸⁸ United Nations Office Of Commissioner For Human Rights CCPR/C/BLR/CO/5: Concluding observations on the fifth periodic report of Belaruss, page 9, пар. 39 <https://www.undocs.org/en/CCPR/C/BLR/CO/5>

⁸⁹ Кодэкс Рэспублікі Беларусь № 139-З 29 чэрвеня 2006 Аб судаўладкаванні і статусе суддзяў

⁹⁰ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь з папраўкамі ад 27 лютага 2022 года, арт 89

З пачатку прэзідэнцкіх выбараў 2020 года і да гэтага часу суддзі ў Беларусі асудзілі не менш як 5 947 грамадзянаў па палітычных матывах у рамках крымінальнага судаводства⁹¹ і больш за 50 000 — у рамках адміністрацыйнага судаводства. У выніку большасць асуджаных была пазбаўлена волі або іх свабода была абмежавана. Факт асуджэння па палітычна матываваных крымінальных справах становіцца падставай для ўнясення іх у Спіс грамадзянаў, якія маюць дачыненне да экстрэмісцкай дзейнасці (на момант падрыхтоўкі дадзенай канцэпцыі ў дакуменце, апублікаваным на сайце Міністэрства ўнутраных спраў, 4523 пазіцыі, і спіс няўхільна расце). Гэта, у сваю чаргу, цягне за сабой абмежаванне правоў на тэрмін судзімасці і яшчэ на пяць гадоў пасля яе пагашэння.

Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь таксама заслугоўвае ўвагі. 25 жніўня 2020 года Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь у парушэнне Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, перавышаючы свае ўласныя паўнамоцтвы, прыняў дакумент «Канстытуцыйна-прававая пазіцыя па абароне Канстытуцыйнага ладу»⁹². Гэты дакумент стаў падставай для крымінальнага пераследу палітычных апанентаў, паколькі канстатаваў незаконнасць і неканстытуцыйнасць створанай да таго часу Каардынацыйнай Рады, якая ставіла за мэту правядзенне перамоваў для выхаду з палітычнага крызісу, які склаўся пасля прэзідэнцкіх выбараў.

У далейшым адвакат Максім Знак, а таксама кіраўніца выбарчага штаба Віктара Бабарыка Марыя Калеснікова былі асуджаныя да працяглых тэрмінаў турэмнага зняволення па абвінавачваннях у стварэнні экстрэмісцкага фарміравання і ўдзеле ў ім, змове з мэтай захопу ўлады неканстытуцыйным шляхам, закліках да дзеянняў, накіраваных на прычыненне шкоды нацыянальнасці.

Прыняцце дакумента, азагалоўленага як «Канстытуцыйна-прававая пазіцыя па абароне Канстытуцыйнага ладу», з'яўляецца прамым перавышэннем паўнамоцтваў суддзямі Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, якія прымалі ўдзел у яго абвешчэнні, накіраваным на прыгнечанне мірных пратэстаў і пераследу палітычных апанентаў А. Лукашэнкі.⁹³

Таксама трэба звярнуць увагу на выкарыстанне Канстытуцыйным Судом Рэспублікі Беларусь сваіх паўнамоцтваў па абавязковым папярэднім канстытуцыйным кантролі на прадмет адпаведнасці законаў, прынятых парламентам Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, міжнародна-прававым актам, ратыфікаваным Рэспублікай Беларусь, — да падпісання гэтых законаў Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Так, на працягу 2021-2022 гадоў у Рэспубліцы Беларусь істотна мянялася заканадаўства аб супрацьдзеянні экстрэмізму і тэрарызму ў бок яго ўзмацнення жорсткасці. У Крымінальны кодэкс Рэспублікі Беларусь унесена некалькі новых складаў злачынстваў. У крымінальна-працэсуальным кодэксе Рэспублікі Беларусь замацавана магчымасць вядзення спецыяльнай судовай вытворчасці ў адносінах да асобаў, якія прыцягваюцца да

⁹¹ Сітуацыя з правамі чалавека ў Беларусі. Верасень 2024 <https://spring96.org/ru/news/116395>

⁹² Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь, кіруючыся артыкулам 116 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, артыкулам 6 Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб судаўладкаванні і статусе суддзяў, артыкуламі 44-45 Закона Рэспублікі Беларусь «Аб канстытуцыйным судаводстве», выказаў канстытуцыйна-прававую пазіцыю па абароне канстытуцыі <http://www.kc.gov.by/document-67563>

⁹³ Дайніс Жалімас, Заключэнне датычна «Канстытуцыйна-прававой пазіцыі па абароне канстытуцыйнага ладу», прынятай Канстытуцыйным Судом Рэспублікі Беларусь 25 жніўня 2020 года https://ru.ehu.lt/wp-content/uploads/2020/10/20201029_--alimas_RU.pdf

крымінальнай адказнасці, але знаходзяцца за межамі краіны. З'явілася магчымасць пазбаўляць грамадзянства асобаў, якія набылі яго па нараджэнні, у выпадку прыговору суда, які ўступіў у законную сілу, пры ўмове, што яны не знаходзяцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.⁹⁴

Суддзі — гэта спецыялісты ў сферы юрыспрудэнцыі, якія абавязаны былі разумець, што вынясеннем палітычна матываваных прысудаў яны парушаюць базавыя грамадзянскія і палітычныя правы апанентаў Аляксандра Лукашэнкі (свабода выказвання меркаванняў, свабода асацыяцыяў, свабода мірных сходаў, права на ўдзел у дзяржаўных справах, права на справядлівы судовы разбор).

2.1.2. службовыя асобы пенітэнцыярнай сістэмы Беларусі

Сістэмныя парушэнні правоў чалавека шмат гадоў фіксуюцца ў пенітэнцыярнай сістэме Беларусі, уключаючы катаванні і жорсткае абыходжанне са зняволенымі. Гэтыя праблемы сталі асабліва прыкметнымі пасля масавых пратэстаў 2020 года, калі тысячы людзей былі затрыманыя, а многія з іх — змешчаныя ў СІЗА і турмы. Паводле справаздач праваабарончых арганізацыяў, такіх як Amnesty International⁹⁵, «Вясна»⁹⁶, Міжнародны камітэт па расследаванні катаванняў у Беларусі⁹⁷, затрыманых збівалі, падваргалі электрашоку, прымушалі стаяць гадзінамі ў нязручных позах, пазбаўлялі ежы і вады.

Перанаселенасць камераў і жахлівыя побытавыя ўмовы — яшчэ адна форма катавання зняволеных. Першыя дні пасля выбараў 2020 года затрыманых трымалі ў катастрафічна перапоўненых ізалятарах. Па сведчаннях, людзей набівалі «як сялядцы ў бочку»: напрыклад, у камеры памерам 3×5 метраў утрымлівалі каля 30 чалавек без туалета. У жудасна перапоўненай мінскай турме на Акрэсціна 35 жанчын утрымлівалі ў камеры, разлічанай на чацвярых. Вартаўнікі адмаўлялі людзям у вадзе, ежы і доступе ў туалет — некаторыя змушаныя спраўлялі патрэбу прама ў камеры.⁹⁸

Асобна праваабаронцы падкрэсліваюць практыку поўнай ізаляцыі некаторых палітычных зняволеных ад знешняга свету. Дзевяткі лідараў апазіцыі, журналістаў і актывістаў з 2022 года ўтрымліваюцца ў рэжыме працяглага адзіночнага зняволення без сувязі са знешнім светам — без званкоў, лістоў, сустрэчаў.⁹⁹

⁹⁴ Закон Рэспублікі Беларусь No 165-З ад 13 мая 2022 г. Аб змяненні Крымінальнага кодэкса Рэспублікі Беларусь

⁹⁵ Belarus: "You are not human beings". State-sponsored impunity and unprecedented police violence against peaceful protesters. Amnesty international
<https://eurasia.amnesty.org/wp-content/uploads/2021/01/belarus-you-are-not-human-beings.pdf>

⁹⁶ Навіны па тэме: катаванні. Праваабарончы цэнтр «Вясна» <https://spring96.org/ru/tags/836>

⁹⁷ Катаванні і жорсткае абыходжанне ў Гомельскай жаночай калоніі №4. Грамадскае расследаванне
https://legin.info/uploads/20241022_671763dd5b447.pdf

⁹⁸ Belarus: Systematic Beatings, Torture of Protesters.
<https://www.hrw.org/news/2020/09/15/belarus-systematic-beatings-torture-protesters#:~:text=where%2035%20women%20were%20crammed,water%20over%20all%20of%20them>

⁹⁹ Ін камунікада: лічальнік павінен спыніцца. Прававая ініцыятыва.
<https://legin.info/counters/2020incommunicado>

У многіх выпадках палітычных зняволеных пазбаўляюць своєчасовай медыцынскай дапамогі, нават калі іх жыццю пагражае небяспека. Так, у 2023 годзе ў калоніі памёр мастак Алесь Пушкін — адміністрацыя праігнаравала яго скаргі на пагаршэнне здароўя. Яго асудзілі ў закрытым рэжыме на пяць гадоў калоніі за ўдзел у выставе ў Гродне і перформанс у Кіеве вясной 2021 года. У турме № 1 Гродна ў Алеся Пушкіна развілася прабадная язва, аднак неабходная медыцынская дапамога не была аказана своєчасова.¹⁰⁰

2.1.3. супрацоўнікі праваахоўных органаў і органаў дзяржаўнай бяспекі

Праваахоўныя органы (міліцыя, спецпадраздзяленні МУС, органы пракуратуры, Следчы камітэт і інш.) і органы дзяржаўнай бяспекі (КДБ, Аператыўна-аналітычны цэнтр пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь) адыгралі цэнтральную ролю ў функцыянаванні рэпрэсіўнай сістэмы Беларусі. Менавіта яны выступаюць непасрэднымі выканаўцамі палітыкі прыгнечання: сочаць за грамадзянамі з апазіцыйнымі поглядамі, разганяюць мірныя пратэсты з прымяненнем непарапартыйнага гвалту, праводзяць незаконныя затрымання і ініцыююць сфабрыкаваныя крымінальныя справы.

КДБ, які па сутнасці захаваў савецкія метады і падыходы, выконвае функцыі палітычнай паліцыі, пераследуючы нязгодных пад выглядам абароны дзяржаўнай бяспекі. У цесным узаемадзеянні з ім Міністэрства ўнутраных спраў і падпарадкаваныя яму структуры (уключаючы АМАП і ГУБАЗіК) рэалізуюць масавыя акцыі запалохвання — ад сілавога падаўлення дэманстрацыяў да катаванняў затрыманых. Скаардынаваная дзейнасць праваахоўнікаў і спецслужбаў стварыла атмасферу страху і беспакаранасці, стала падмуркам аўтарытарнага рэжыму.

Важна падкрэсліць, што цяперашнія рэпрэсіўныя практыкі праваахоўных органаў і КДБ маюць даўнюю гістарычную пераемнасць. Пасля распаду СССР у Беларусі не была праведзена рэальная рэформа сілавых структураў: Камітэт дзяржаўнай бяспекі захаваў савецкую назву і кадравы склад і працягнуў дзейнічаць па ранейшых метадах. За гады кіравання А. Лукашэнка сілавые ведамствы сістэматычна выкарыстоўваліся для расправы з палітычнай апазіцыяй і грамадзянамі. Дастаткова прыгадаць нераследаваныя знікненні шэрагу апазіцыйных лідараў у 1999-2000 гадах. У гэты перыяд зніклі без вестак былы міністр унутраных спраў Юры Захаранка, палітык Віктар Ганчар (разам з прадпрымальнікам Анатолем Красоўскім) і журналіст Зміцер Завадскі. Па дадзеных незалежных расследаванняў, да гэтых знікненняў былі датычныя прадстаўнікі сілавых службаў.¹⁰¹

Перыядычна ўлада звярталася і да адкрытых масавых рэпрэсіяў: напрыклад, пасля выбараў 2006 і 2010 гадоў дзясяткі апазіцыйных палітыкаў, актывістаў і нават кандыдатаў у прэзідэнты былі арыштаваныя і асуджаныя па сфабрыкаваных абвінавачаннях. Гэтыя эпізоды сведчаць пра тое, што праваахоўныя органы і органы дзяржаўнай бяспекі традыцыйна служылі не закону, а выконвалі палітычную замову кіраўніцтва краіны. Укаранёная беспакаранасць за мінулыя парушэнні спарадзіла адчуванне ўсёдазволенасці, што шмат у чым абумовіла крайнюю жорсткасць рэпрэсіяў 2020 года. Такім чынам, сучасная сістэма падаўлення абавіраецца на сталыя практыкі гвалту і самавольства, якія сыходзяць каранямі ў савецкую

¹⁰⁰ Да такіх злачынстваў тэрміны даўнасці не прымяняюцца. Угодкі смерці мастака Алеся Пушкіна.
<https://spring96.org/ru/news/115725>

¹⁰¹ Disappeared persons in Belarus. Дакумент 10062, 4 лютага 2004 г. Справаздача Камітэта па прававых пытаннях і правах чалавека. Парламенцкая Асамблея
<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10456&lang=EN>

эпоху. Такая сталае ўзнаўляльнасць рэпрэсійных метадаў толькі пацвярджае неабходнасць люстрацыі: толькі ачысціўшы дзяржаўныя інстытуты ад прадстаўнікоў уладных структураў, якія заплямілі сябе ўдзелам у рэпрэсіях, можна парваць з мінулым і забяспечыць правядзенне сапраўдных дэмакратычных рэформаў.

2.1.4. вышэйшы і сярэдні камандны састаў Узброеных сілаў Рэспублікі Беларусь

Армія ў дэмакратычным грамадстве павінна быць палітычна нейтральнай і падпарадкоўвацца грамадзянскаму кантролю. Аднак ва ўмовах аўтарытарнага кіравання Аляксандра Лукашэнкі ўзброеныя сілы Беларусі сталі важным інструментам утрымання ўлады, а іх камандаванне ўдзельнічала ў рэпрэсійнай палітыцы рэжыму і парушэнні міжнародных абавязацельстваў.

Паводле пацверджанай інфармацыі, падчас мірных пратэстаў 2020 года прынамсі ў горад Брэст былі ўведзеныя вайскоўцы ў цывільным адзенні, якія прымянілі табельную зброю на паражэнне. Так, імі быў застрэлены Генадзь Шутаў, які памёр пазней у шпіталі.¹⁰² У Мінску супраць мірных пратэстоўцаў быў выкарыстаны вайсковы атрад у поўным абмундзіраванні.¹⁰³

Акрамя ўнутранай ролі, Узброеныя сілы Беларусі аказаліся ўцягнутыя ў міжнародныя злачынствы, звязаныя з агрэсіяй Расіі супраць Украіны. У 2022 годзе тэрыторыя Беларусі была прадастаўлена для размяшчэння расійскіх войскаў і нападу на Украіну, што зрабіла Беларусь саўдзельнікам вайны. Беларускае ваеннае камандаванне забяспечвала лагістычную і аператыўную падтрымку агрэсіі, каардынавала дзеянні з Генштабам РФ і давала ваенную інфраструктуру. Гэтыя дзеянні непасрэдна парушаюць Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь і міжнародныя пагадненні Беларусі, у тым ліку Дагавор аб дружбе, добрасуседстве і супрацоўніцтве паміж Украінай і Рэспублікай Беларусь ад 17 ліпеня 1995 года, а таксама супярэчаць інтарэсам Беларусі як незалежнай дзяржавы.

Увядзенне працэдуры люстрацыі дасць Беларусі магчымасць стварыць войска, якое адпавядае стандартам дэмакратычных дзяржаваў і здольнае выконваць свае функцыі без умяшання ва ўнутраную палітыку.

2.1.5. службовыя асобы выканаўчай улады

Выканаўчая ўлада ў Беларусі на працягу дзесяцігоддзяў служыла інструментам падаўлення і кантролю, пачынаючы з савецкай эпохі і заканчваючы гадамі праўлення Аляксандра Лукашэнкі.

Архіўныя дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь указваюць на ўдзел органаў выканаўчай улады ў злачынствах савецкага перыяду. У пратаколах пасяджэнняў выканкамаў за 1937–1938 гады ёсць зафіксаваныя рашэнні аб уключэнні грамадзянаў у спісы «ворагаў народа», што цягнула за сабой арышты і расстрэлы. З дакладных запісак НКУС бачна, што мясцовыя чыноўнікі самастойна вызначалі «сацыяльна небяспечныя элементы» сярод

¹⁰² Пратэсты ў Беларусі (2020–2021). Вікіпедыя [https://ru.wikipedia.org/wiki/Протесты_в_Беларуси_\(2020—2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Протесты_в_Беларуси_(2020—2021))

¹⁰³ Храналогія пратэстаў у Беларусі (2020–2021). Вікіпедыя.
[https://ru.wikipedia.org/wiki/Хронология_протестов_в_Беларуси_\(2020—2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Хронология_протестов_в_Беларуси_(2020—2021))

сялян, настаўнікаў, святароў. Нават пасля вайны рэпрэсіўная практыка не спынілася. Так, у 1949 годзе Мінскі аблвыканкам санкцыянаваў высылку сем'яў «нацыяналістаў» у Сібір.

Пасля распаду СССР Беларусь, у адрозненне ад многіх суседніх краінаў, не правяла люстрацыю камуністычнай наменклатуры. Па словах першага кіраўніка незалежнай Беларусі Станіслава Шушкевіча, краіна «не пайшла па шляху люстрацыі», што дазволіла былым партыйным кадрам захаваць кантроль над упраўленнем.¹⁰⁴ Менавіта гэтыя людзі сталі асновай адміністрацыйнай сістэмы Лукашэнкі, якая атрымала ў спадчыну ад БССР не толькі інстытуты ўлады, але і механізмы падаўлення. У выніку дзяржаўны апарат ператварыўся ў інструмент асабістай улады прэзідэнта, дзе рашэнні аб пераследах прымаюцца на ўзроўні міністэрстваў і мясцовых адміністрацыяў.

У 2004 годзе расследаванне Парламенцкай асамблеі Рады Еўропы пацвердзіла датычнасць высокапастаўленых беларускіх чыноўнікаў да знікнення палітычных апанентаў. У дакладзе дэпутата Хрыстаса Пургурыдзіса былі названыя імёны дзяржаўнага сакратара Рады бяспекі Віктара Шэймана, міністра ўнутраных спраў Юрыя Сіўакова і камандзіра спецпадраздзялення Дзмітрыя Паўлічэнкі, якіх падазраюць у ліквідацыі былога міністра ўнутраных спраў Юрыя Захаранкі, палітыка Віктара Ганчара і прадпрымальніка Анатоля Красоўскага.¹⁰⁵ Нягледзячы на міжнародныя патрабаванні расследаваць гэтыя злачынствы, беларуская ўлада працягвае іх замоўчваць, што пацвярджае яе ўцягнутасць у рэпрэсіўную сістэму.

Мясцовыя ўлады ўжываюць адміністрацыйныя меры для кантролю над грамадзянамі і прадухілення апазіцыйнай дзейнасці. Гэта і прымусовы ўдзел працаўнікоў бюджэтнай сферы ў праўладных мерапрыемствах, прымусовая падпіска на дзяржаўныя СМІ і членства ў праўладных арганізацыях. Таксама фіксуюцца выпадкі ціску на працаўнікоў за стварэнне і членства ў незалежных прафсаюзах і апазіцыйных арганізацыях, што выяўляецца ў форме звальненняў, скарачэнняў і іншых рэпрэсіўных мер.¹⁰⁶

Выкарыстанне адміністрацыйнага рэсурсу дасягала піка падчас выбараў. Міжнародная федэрацыя за правы чалавека (FIDH) зафіксавала прымус студэнтаў, вайскоўцаў, работнікаў дзяржаўных прадпрыемстваў да датэрміновага галасавання, паколькі такія бюлетэні лягчэй кантраляваць і фальсіфікаваць. Мясцовыя выканкамы, выкарыстоўваючы залежнасць грамадзянаў ад дзяржаўнай сістэмы, прымушалі бюджэтнікаў і работнікаў дзяржпрадпрыемстваў станавіцца назіральнікамі і членамі выбарчых камісій, дзе яны ўдзельнічалі ў фальсіфікацыях на карысць праўладных кандыдатаў.¹⁰⁷ Такая сістэма дазволіла шматразова фальсіфікаваць вынікі выбараў, што пацверджана як беларускімі праваабаронцамі, так і міжнароднымі арганізацыямі.

¹⁰⁴ Беларусь хутка будзе вызваленая. Інтэрв'ю са Станіславам Шушкевічам

https://demokratizatsiya.pub/archives/12_1_12_1_SHUSHKEVICH.pdf#:~:text=go%20the%20way%20of%20lustration,don't%20think%20we%20could%20have

¹⁰⁵ Disappeared persons in Belarus, даклад Камітэта па прававых пытаннях і правах чалавека, дакладчык: г-н Хрыстас Пургурыдэс, Кіпр, група Еўрапейскай народнай партыі

<https://www.refworld.org/reference/countryrep/coepace/2004/en/12607>

¹⁰⁶ Правы чалавека ў Беларусі. https://ru.wikipedia.org/wiki/Права_человека_в_Беларуси

¹⁰⁷ FIDH — Беларусь: Абмежаванні палітычных і грамадзянскіх правоў грамадзянаў пасля прэзідэнцкіх выбараў 2010 года

https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapport_Belarus_En_web.pdf#:~:text=have%20the%20opportunity%20to%20observe,and%20international%20specialists%20insisted%20on

Кіраўнікі буйных дзяржаўных прадпрыемстваў таксама адыгрываюць важную ролю ў палітычным кантролі. Заводы і фабрыкі ў Беларусі традыцыйна маюць вялікія калектывы, якія часта пражываюць у монагарадах. Дырэктары такіх прадпрыемстваў фактычна сталі часткай наменклатуры і адказваюць за «правільныя» палітычныя паводзіны сваіх супрацоўнікаў. Сведчанні паказваюць, што працаўнікоў масава прымушалі ўдзельнічаць у праўладных мітынгх і галасаваць датэрмінова.

Выканаўчая ўлада выкарыстоўвала не толькі сілавыя метады, але і эканамічныя рычагі ціску. Дзяржаўная манаполія на эканамічнае жыццё стала сродкам кантролю над грамадзянамі. Пасля пратэстаў 2020 года Лукашэнка адкрыта патрабаваў «навесці парадак» і звольніць усіх нелаяльных супрацоўнікаў. У 2022 годзе гэты падыход быў замацаваны юрыдычна: новы ўказ абавязваў кіраўнікоў дзяржструктураў звальняць «нядобрадзейных» супрацоўнікаў, інакш пад пагрозай пакарання апыналіся ўжо яны самі.¹⁰⁸

Адным з самых яркіх прыкладаў эканамічнага прымусу стаў дэкрэт аб «дармаедах» 2015 года, які абавязваў грамадзянаў, не занятых у дзяржаўным сектары эканомікі, выплачваць спецыяльны збор. Фактычна гэта стала пакараннем за спробу весці незалежную дзейнасць. У 2017 годзе масавыя пратэсты супраць дэкрэта былі жорстка падаўлены.

У 2020-х гадах палітыка дыскрымінацыі беспрацоўных працягнулася: такім грамадзянам адмоўлена ў ільготных крэдытах, субсідыях на жыллё, а таксама яны абавязаны аплачваць камунальныя паслугі па поўным кошце. Гэта нагадвае савецкую практыку барацьбы з «дармаедамі», калі беспрацоўных маглі прыцягваць да крымінальнай адказнасці. Нягледзячы на змену механізмаў, сутнасць застаецца нязменнай — утрыманне грамадзянаў у залежнасці ад дзяржавы і прымус да лаяльнасці.

Выканаўчая ўлада Беларусі, разам з вышэйшымі чыноўнікамі, рэгіянальнымі кіраўнікамі і дырэктарамі дзяржпрадпрыемстваў, нясе прамую адказнасць за ўстанаўленне і падтрыманне аўтарытарнага рэжыму. Рэпрэсіі, парушэнні правоў чалавека і падаўленне незалежнай эканамічнай дзейнасці сталі нормай кіравання. Многія з гэтых асобаў, якія выйшлі з савецкай наменклатуры, дзесяцігоддзямі адточвалі метады кіравання, несумяшчальныя з прынцыпамі дэмакратыі і вяршэнства закона.

2.1.6. рэктары, іх намеснікі і дэканы дзяржаўных вышэйшых навучальных устаноў

Сістэма вышэйшай адукацыі ў Беларусі бярэ пачатак у савецкі перыяд, калі ўніверсітэты былі цалкам падпарадкаваны ідэалагічным патрабаванням камуністычнай партыі. Рэктары і партыйныя камітэты ВНУ служылі праваднікамі дзяржаўнай ідэалогіі, а акадэмічная свабода адсутнічала — навучальныя праграмы жорстка рэгламентаваліся, паўсюдна выкладаліся асновы марксізму-ленінізму, а іншадумства прыдушвалася.

У пачатку 2000-х улада адкрыта вярнула ідэалагічны кантроль у сучасны навучальны працэс. У 2003 годзе ў ВНУ быў уведзены абавязковы курс «Асновы ідэалогіі беларускай дзяржавы» — своеасаблівы аналаг савецкага «навуковага камунізму». Ва ўніверсітэтах з'явіліся штатныя пасады ідэалагічных работнікаў. Задачай прарэктараў па выхаваўчай рабоце фактычна стала палітычнае выхаванне моладзі ў духу лаяльнасці рэжыму.

Адначасова ўлады ліквідавалі альтэрнатыўныя ўстановы адукацыі: так, у 2004 годзе быў закрыты незалежны Еўрапейскі гуманітарны ўніверсітэт (ЕГУ) у Мінску — прыватная ВНУ,

¹⁰⁸ Справаздача па Беларусі 2024. <https://bti-project.org/en/reports/country-report/BLR>

вядомая сваёй ліберальнай атмасферай. Такім чынам, рэжым ясна даў зразумець, што не пацерпіць незалежных адукацыйных ініцыятываў. Дзяржаўныя ВНУ канчаткова ператварыліся ў «апоры рэжыму», дзе адміністрацыя выступае прадаўжэннем дзяржаўнага апарату.

Адна з самых небяспечных роляў кіраўніцтва ВНУ — гэта ўдзел у рэпрэсійных кампаніях супраць студэнтаў і выкладчыкаў з апазіцыйнымі поглядамі. Яшчэ да падзеяў 2020 года былі зафіксаваныя шматлікія выпадкі выключэння актыўных грамадзянаў з універсітэтаў або іх звальнення з палітычных матываў. Напрыклад, у 2007 годзе ў Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Францыска Скарыны першы прарэктар Юрый Кулажанка выключыў студэнта Дзмітрыя Жалезнічэнку — выдатніка і актывіста апазіцыйнай партыі БНФ адразу пасля таго, як ён адбыў адміністрацыйны арышт за ўдзел у мірнай акцыі.¹⁰⁹

Паводле звестак партала «Честный университет» (пер. — «Сумленны ўніверсітэт») з 2020 па 2023 гады 1639 студэнтаў і выкладчыкаў сталі ахвярамі рэпрэсіяў або сутыкнуліся з ціскам унутры ўніверсітэтаў, 287 навучэнцаў былі выключаныя, 201 выкладчык звольнены па палітычных прычынах, 53 навучэнцы і 3 выкладчыкі прызнаныя палітвязнямі і адбываюць у турмах крымінальныя тэрміны пакарання ад 1,5 да 4,5 гадоў.¹¹⁰

Улады рассылаюць у ВНУ спісы «нядобранадзейных» супрацоўнікаў, якіх ВНУ абавязаны звольніць. Выкладчыкам з актыўнай пазіцыяй не працягваюць кантракты з-за ўдзелу ў поствыбарных акцыях пратэсту ці з-за падтрымкі сваіх жа навучэнцаў. Напрыклад, у 2022 годзе Кірыл Даўгарукаў, якога раней прыгаварылі да 13 сутак арышту за тое, што ён «у думках падтрымліваў пратэстоўцаў», быў вымушаны звольніцца з пасады выкладчыка БДУ.¹¹¹

Такім чынам, рэктары, прарэктары і дэканы дзяржаўных вышэйшых навучальных устаноў, займаючы ключавыя пазіцыі ў сістэме адукацыі і валодаючы значнымі ўладнымі паўнамоцтвамі, нясуць адказнасць за стварэнне і падтрыманне атмасферы падаўлення акадэмічнай свабоды і ўдзел у палітычных рэпрэсіях ва ўніверсітэтах. Іх дзеянні не толькі парушаюць правы студэнтаў і выкладчыкаў, але і падрываюць асновы якаснай адукацыі і дэмакратычнага развіцця беларускага грамадства.

2.1.7. кіраўнікі і намеснікі кіраўнікоў дзяржаўных тэлеканалаў, радыёстанцый, газет і інтэрнэт-парталаў, галоўныя рэдактары і рэдактары аддзелаў дзяржаўных СМІ

Дзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі ў Беларусі на працягу дзесяцігоддзяў выконвалі не столькі інфарматыўную, колькі прапагандысцкую функцыю. Яшчэ ў савецкія часы дзяржаўныя СМІ Беларусі былі пад жорсткім кантролем камуністычнай партыі. Прэса, радыё і тэлебачанне былі механізмамі прапаганды, а іх рэдактары фактычна былі ідэалагічнымі цэнзарамі. Інфармацыя строга фільтравалася, а любое іншадумства душылася.

У сучаснай Беларусі дзяржаўныя СМІ, якія знаходзяцца пад прамым кантролем улад, з'яўляюцца магутным інструментам прапаганды, дэзінфармацыі і падаўлення свабоды слова.

¹⁰⁹ Памёр рэктар БелДУТ, які праводзіў рэпрэсіі супраць студэнтаў і выкладчыкаў.
<https://news.zerkalo.io/life/85790.html?c>

¹¹⁰ Вышэйшая адукацыя ў Беларусі: дарага і небяспечна
<https://www.dw.com/ru/vyssee-obrazovanie-v-belarusi-dorogo-i-opasno/a-66927090>

¹¹¹ Стан Беларускай акадэміі ў 2022 годзе. Задзіночаннем Беларускіх Студэнтаў
<https://drive.google.com/file/d/187oxyipGwW4VNsUH4b5KujaTr0kHT7Kc/view>

Кіраўнічыя пасады ў гэтых СМІ нясуць прамую адказнасць за распаўсюджванне тэндэнцыйнай і перакручанай інфармацыі, распальванне нянавісці да апазіцыі і ўтойванне праўды пра падзеі, якія адбываюцца ў краіне, асабліва пасля прэзідэнцкіх выбараў 2020 года.

У перыяд пасля выбараў 2020 года дзяржаўныя СМІ разгарнулі маштабную кампанію па дыскрэдытацыі палітычных апанентаў рэжыму, праваабаронцаў, незалежных журналістаў і актыўных грамадзянаў. Іх прадстаўлялі як «змагароў», «зdraднікаў», «экстрэмістаў», «ворагаў народа», «збеглых» і «пятую калону», выкарыстоўваючы мову нянавісці і рыторыку варожасці. Дзяржаўныя СМІ актыўна апраўдвалі жорсткія дзеянні сілавых структураў супраць мірных пратэстоўцаў, прадстаўляючы гвалт як неабходную меру для «аднаўлення парадку» і «абароны дзяржавы ад знешніх і ўнутраных ворагаў». Яны замоўчвалі факты катаванняў, жорсткага абыходжання з затрыманымі і іншыя парушэнні правоў чалавека, учыненыя прадстаўнікамі ўлады. Актыўная прапагандысцкая дзейнасць дзяржаўных СМІ садзейнічала стварэнню ў грамадстве атмасферы страху і самацэнзуры, прыдушала свабоду выказвання меркаванняў і крытычнае мысленне.

Кіраўнікі і намеснікі кіраўнікоў дзяржаўных СМІ, галоўныя рэдактары і рэдактары аддзелаў, займаючы кіруючыя пасады, нясуць непасрэдную адказнасць за рэдакцыйную палітыку і кантэнт, які распаўсюджваецца ў дзяржаўных СМІ. Менавіта яны вызначаюць парадак дня, выбар тэм, тон публікацый і якасць інфармацыі, якая даходзіць да грамадства. Іх роля ў распаўсюджванні прапаганды і дэзінфармацыі не з'яўляецца пасіўнай, а ўяўляе сабой актыўны ўдзел у падтрыманні аўтарытарнага рэжыму і парушэнні правоў грамадзянаў на праўдзівую інфармацыю і свабоду выказвання меркаванняў.

2.1.8. члены Цэнтральнай Выбарчай Камісіі, старшыні, іх намеснікі і сакратары тэрытарыяльных і ўчастковых выбарчых камісій

Выбарчая сістэма з'яўляецца асновай дэмакратыі, а выбарчыя камісіі павінны забяспечваць чэснасць і празрыстасць выбараў. Аднак у Беларусі Цэнтральная выбарчая камісія (ЦВК), тэрытарыяльныя і ўчастковыя камісіі дзесяцігоддзямі выконвалі супрацьлеглую функцыю — яны не абаранялі права народа на свабоднае волевыяўленне, а сістэматычна ўдзельнічалі ў фальсіфікацыях і легітымізацыі незаконных рашэнняў улады.

Фарміраванне выбарчых камісій у Беларусі з'яўляецца строга кантраляваным працэсам, цалкам падпарадкаваным інтарэсам улады і арганізаваным з мэтай легітымізацыі загадзя вызначаных вынікаў фальшывых выбараў. Напрыклад, па дадзеных арганізацыі BelPol¹¹² задоўга да афіцыйнай аб'явы даты прэзідэнцкіх «выбараў» 2025 года былі складзеныя спісы членаў выбарчых камісій. Гэтыя спісы былі зацверджаныя пасля праверак на лягальнасць у структурах КДБ і МУС. Такая папярэдняя арганізацыя сведчыць аб тым, што выбарчыя камісіі загадзя камплектуюцца людзьмі, поўнаасцю падкантрольнымі рэжыму.

Ключавым элементам сістэмы фальсіфікацыяў сталі так званыя «тройкі», у склад якіх уваходзяць старшыня камісіі, яго намеснік і сакратар. Гэтыя тры службовыя асобы адыгрываюць цэнтральную ролю ў фальсіфікацыі выбараў, бо менавіта яны арганізуюць перадачу дадзеных пра вынікі галасавання.

Старшыні, іх намеснікі і сакратары камісій не толькі займаюцца фальсіфікацыяй вынікаў галасавання, але і ціснуць на радавых членаў камісіі. Выбарчыя камісіі, як правіла,

¹¹² Даклад «Аб гатоўнасці сістэмы фальсіфікацыі выбараў прэзідэнта Рэспублікі Беларусь 2025 года» <https://belpol.pro/bezvybory-2025-dodlad-belpol/>

фармуюцца з членаў аднаго працоўнага калектыву, а ўзначальваюць камісіі звычайна кіраўнікі прадпрыемстваў або арганізацыяў, чые супрацоўнікі ўваходзяць у камісію. Гэтыя ж арганізацыі накіроўваюць у камісію нібыта незалежных назіральнікаў для імітацыі выбарчага працэсу. Пры гэтым фармальна гэтыя супрацоўнікі дэлегуюцца ад розных арганізацыяў, такіх як, праўладныя палітычныя партыі і праўладныя недзяржаўныя арганізацыі (НДА), арганізаваныя (ці кіраваныя) урадам (тэрмін з англ. GONGO). Кар’ера, фінансавы становішча і нават падаўжэнне працоўнага дагавору радавых членаў камісіі напаму залежаць ад старшыні. Такая сістэма кантролю стварае атмасферу страху, у якой людзі вымушаны падпарадкоўвацца патрабаванням кіраўніцтва, у тым ліку ўдзел у фальсіфікацыях.

Інструменты, якія выкарыстоўваюць «тройкі», уключаюць арганізацыю непразрыстага падліку галасоў, маніпуляцыі з датэрміновым і хатнім галасаваннем, а таксама перадачу перакручаных дадзеных у вышэйшыя інстанцыі. Гэтыя дзеянні робяць выбарчы працэс у Беларусі цалкам кантраляваным, у якім абвешчаныя вынікі вызначаюцца ўказаннямі кіраўніцтва, а не галасамі выбаршчыкаў.

Ачышчэнне выбарчай сістэмы ад асобаў, якія кампраметавалі сябе, — неабходная ўмова для пабудовы справядлівай і празрыстай выбарчай сістэмы, здольнай сапраўды адлюстроўваць сапраўдную волю грамадзянаў.

2.1.9. члены парламента

Люстрацыя звычайна не датычыцца прадстаўнікоў заканадаўчай улады, паколькі гэтыя пасады выбарныя. Кіраўніцтва Парламенцкай асамблеі Рады Еўропы (ПАРЕ) лічыць, што люстрацыя не павінна прымяняцца да выбарных пасадаў, калі кандыдат сам не запытаў пра гэта.¹¹³ У асноўным, такія абмежаванні тычацца былых супрацоўнікаў спецслужбаў СССР, як гэта было ў Латвіі з прыняццем Закона «Аб выбарах у Сейм» 1995 года, які абмежаваў абранне асобаў, звязаных з КПСС ці савецкімі спецслужбамі.

У той жа час беларускі парламент і Усебеларускі народны сход не лічацца незалежнымі інстытутамі ўлады з-за іх удзелу ў дзяржаўным тэроры і прыняцця законаў, якія супярэчаць правам чалавека. У справаздачах АБСЕ аб выбарах у Беларусі 2018 года адзначана, што працэс рэгістрацыі кандыдатаў быў занадта абмежавальным і перашкаджаў удзелу апазіцыі. У лютым 2024 года дзяржавы-члены АБСЕ, уключаючы Вялікабрытанію, Канаду, ЗША і іншыя, выпусцілі сумесную заяву, якая асуджае рэпрэсіі супраць палітычных апанентаў і абмежаванне правоў і свабодаў напярэдадні парламенцкіх выбараў. Яны падкрэслілі, што ў цяперашніх умовах правядзенне дэмакратычных выбараў у Беларусі немагчыма.¹¹⁴

У 2022 годзе беларускі парламент прыняў шэраг законаў, якія ўзмацнілі дзяржаўны тэрор.

Папраўкі да Закона Рэспублікі Беларусь «Аб грамадзянстве Рэспублікі Беларусь» дазваляюць пазбаўляць грамадзянства тых, хто прызнаны асобамі «якія ўдзельнічаюць у экстрэмісцкай дзейнасці» або «хто прычыняе шкоду» дзяржаўным інтарэсам. Улічваючы, што больш за 11

¹¹³ пункт «е» Кіруючых прынцыпаў для забеспячэння таго, каб законы аб люстрацыі і аналагічныя адміністрацыйныя меры адпавядалі патрабаванням дзяржавы, заснаванаму на вяршэнстве права Дакумент 7568, 3 чэрвеня 1996 <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7506&lang=EN>

¹¹⁴ Прамова. Рэпрэсіі ў Беларусі: сумесная заява АБСЕ, люты 2024 г. <https://www.gov.uk/government/speeches/repression-in-belarus-joint-statement-to-the-osce-february-2024>

000 справаў было ўзбуджана па палітычных матывах, закон лічыцца палітычна матываваным і накіраваным на прыдушэнне пратэстаў. Змены ў Крымінальна-працэсуальным кодэксе Рэспублікі Беларусь ¹¹⁵ дазваляюць узбуджаць крымінальныя справы супраць асобаў, якія знаходзяцца за мяжой, па такіх абвінавачваннях, як тэрарызм, дзяржаўная здрада і дыверсія. Гэтыя законы ўжо прывялі да палітычна матываваных прысудаў, у тым ліку прысуду Святланы Ціханоўскай, лідарцы дэмакратычнай апазіцыі, да 15 гадоў калоніі.

Увядзенне смяротнага пакарання за «спробу здзейсніць тэрарыстычны акт» і пашырэнне прымянення артыкула за «дзяржаўную здраду».

Законапраект, які дае Камітэту дзяржаўнай бяспекі (КДБ) Беларусі права абмяжоўваць выезд з краіны па розных падставах, уключаючы эканамічныя справы, адміністрацыйныя працэсы і дзяржаўную бяспеку.

Гэтыя дзеянні беларускага парламента дэманструюць узмацненне рэпрэсіўнай палітыкі, абмежаванне грамадзянскіх свабодаў і парушэнне міжнародных стандартаў, што падкрэслівае праблему легітымнасці і дэмакратычнасці заканадаўчых органаў Беларусі.

2.1.10. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь

Прэзідэнт займае цэнтральнае месца ў сістэме дзяржаўнага кіравання, вызначаючы як унутраную, так і знешнюю палітыку краіны. З моманту прыходу да ўлады ў 1994 годзе Аляксандра Лукашэнкі ў Беларусі паступова зацвердзіўся аўтарытарны рэжым, які характарызуецца канцэнтрацыяй улады ў руках Прэзідэнта, абмежаваннем палітычных свабодаў, прыдушэннем апазіцыі і незалежных СМІ, а таксама сістэматычнымі парушэннямі правоў чалавека.

Міжнародныя арганізацыі не прызналі свабоднымі і справядлівымі ніводныя выбары падчас улады А. Лукашэнкі. Як галоўнакамандуючы і вышэйшая службовая асоба, Прэзідэнт санкцыянаваў прымяненне жорсткіх мераў супраць мірных пратэстуючых у перыяд з 2020 па 2024 гады, уключаючы катаванні, забойствы і незаконныя затрыманні. Пад яго кіраўніцтвам сілавая структура здзяйснялі дзеянні, якія міжнародныя арганізацыі кваліфікуюць як злачынствы супраць чалавечнасці, накіраваныя на запалохванне грамадзянаў.

Праз падкантрольныя органы ўлады Прэзідэнт ініцыяваў ліквідацыю незалежных СМІ, няўрадавых арганізацый, палітычных партыяў і праваабарончых аб'яднанняў. Рэпрэсіўныя законы, прынятыя пад яго кантролем, крыміналізавалі іншадумства і ператварылі Беларусь у дзяржаву з татальнай цензурай. Акрамя таго, Прэзідэнт стварыў кланавую сістэму кіравання, дзе лаяльнасць да яго стала асноўнай умовай доступу да бюджэтных рэсурсаў.

Пад кіраўніцтвам Прэзідэнта Беларусь стала саўдзельнікам агрэсіўных дзеянняў супраць Украіны, у тым ліку размяшчэнне расійскіх войскаў і ракетных сістэмаў на сваёй тэрыторыі, што парушыла міжнародныя абавязацельствы краіны і паставіла пад пагрозу яе суверэнітэт. Менавіта Прэзідэнт нясе галоўную адказнасць за палітычны крызіс у Беларусі, масавыя парушэнні правоў чалавека, палярызацыю грамадства і міжнародную ізаляцыю краіны. Люстрацыя пасады Прэзідэнта з'яўляецца неабходным крокам для аднаўлення даверу грамадзянаў да інстытута прэзідэнцтва і дзяржаўнай улады ў цэлым. Без прызнання

¹¹⁵ Крымінальна-працэсуальны кодэкс Рэспублікі Беларусь
<https://etalonline.by/document/?regnum=hk9900295>

адказнасці найвышэйшай службовай асобы за мінулыя парушэнні і злоўжыванні ўладай немагчыма пабудаваць прававую дзяржаву і забяспечыць дэмакратычнае развіццё беларускага грамадства.

2.1.11. службовыя асобы органаў, якія ажыццяўляюць працэдуры люстрацыі

Каб працэс люстрацыі быў чэсным і справядлівым, яго павінны праводзіць спецыяльна створаныя органы. Але ўзнікае важнае пытанне: хто будзе працаваць у гэтых органах і хто будзе правяраць іх саміх? Калі кіраўнікамі люстрацыйных камісій стануць асобы, якія раней самі ўдзельнічалі ў фальсіфікацыях або пераследвалі іншадумцаў, то даверу да іх рашэнняў не будзе. Менавіта таму тыя, хто займаецца люстрацыяй, таксама павінны прайсці праверку і запоўніць люстрацыйную дэкларацыю.

Калі чалавек хавае сваё ўдзел у злачынствах рэжыму і трапляе ў люстрацыйную камісію, ён можа выкарыстоўваць сваё становішча, каб абараніць патрэбных яму людзей, заплішчваць вочы на іх мінулыя дзеянні і такім чынам сарваць працэс. Таксама існуе рызыка, што такія людзі будуць выкарыстоўваць люстрацыю не для аднаўлення справядлівасці, а для палітычнай барацьбы і для таго, каб звесці разлікі.

Каб пазбегнуць гэтага, усе, хто займае пасады ў люстрацыйных органах, мусяць запаўняць люстрацыйную дэкларацыю. Гэта значыць, што яны абавязаныя сумленна паведаміць, ці ўдзельнічалі яны ў рэпрэсіях, фальсіфікацыях ці іншых парушэннях. Калі выявіцца, што нехта даў ілжывую інфармацыю, ён не зможа працаваць у люстрацыйных органах і сам падвергнецца люстрацыі. Такі падыход гарантуе, што працэс ачышчэння ўлады будзе праходзіць пад кантролем людзей, сапраўды зацікаўленых у справядлівасці, а не ў абароне сваіх старых сувязяў і прывілеяў.

Такім чынам, люстрацыя павінна пачынацца з тых, хто яе праводзіць. Калі правяраць усіх, акрамя тых, хто прымае рашэнні, — гэта зробіць увесь працэс бессэнсоўным. Толькі калі люстрацыйныя органы будуць цалкам празрыстымі і незалежнымі, можна будзе казаць пра сапраўднае абнаўленне ўлады і пабудову прававой дзяржавы.

2.2. Люстрацыйная дэкларацыя

Люстрацыйная дэкларацыя — гэта дакумент, неабходны для забеспячэння празрыстасці і сумленнасці сярод асобаў, якія прэтэндуюць на займанне абароненых законам пасадаў. Яна не з'яўляецца інструментам пакарання, а накіравана на тое, каб выявіць магчымыя сувязі чалавека з ранейшым рэпрэсійным рэжымам, такія як супрацоўніцтва са спецслужбамі, удзел у палітычных рэпрэсіях або выкананне загадаў, якія парушалі правы грамадзянаў. Галоўнае патрабаванне дэкларацыі — сумленнасць. Забарона займаць пасады накладваецца толькі ў выпадку прадастаўлення ілжывых звестак, а не за сам факт працы ў пэўных структурах.

У дэкларацыі падаюцца звесткі неабходныя для дакладнай ідэнтыфікацыі асобы, якая прадастаўляе інфармацыю. Кандыдат абавязаны раскрыць усе месцы сваёй працы за дэклараваны перыяд, уключаючы службу ў органах улады, сілавых структурах і дзяржаўных установах. Важна не хаваць пасады, якія маглі быць звязаныя з ранейшым рэжымам, бо дэкларацыя патрабуе не апраўдання сваёй дзейнасці ў мінулым, а адкрытасці перад грамадствам. Новая ўлада зацікаўлена ў супрацоўніцтве, але для гэтага неабходна поўнае раскрыццё інфармацыі.

Чалавек павінен паведаміць, ці супрацоўнічаў ён з органамі дзяржаўнай бяспекі, ці выконваў іх даручэнні ці меў кантакты з замежнымі спецслужбамі. Сам факт такога супрацоўніцтва не азначае аўтаматычнай забароны на пасаду — важна толькі, каб кандыдат адкрыта і сумленна прызнаў сваю сувязь з гэтымі структурамі. Утойванне гэтай інфармацыі, наадварот, прывядзе да пазбаўлення права займаць абароненую законам пасаду.

У дэкларацыі падаецца спіс дзеянняў, якія асоба магла ўчыніць падчас сваёй службы ці працы: удзел у фальсіфікацыі выбараў, выкарыстанне гвалту супраць мірных грамадзянаў, удзел у палітычных пераследах, прапаганда рэпрэсіяў. Чалавек павінен сумленна ўказаць, ці быў ён уцягнуты ў гэтыя працэсы, і патлумачыць. Указаныя ў дэкларацыі звесткі не могуць быць выкарыстаныя ў якасці доказаў у крымінальным працэсе.

Кандыдат падпісвае заяву, што ўся дадзеная інфармацыя з'яўляецца праўдзівай. Парушэнне гэтага прынцыпу з'яўляецца адзінай падставай для забароны на займанне абароненай законам пасады. Такім чынам, люстрацыйная дэкларацыя не карае за мінулае, а вымагае ад чалавека сумленнасці перад грамадствам і новай уладаю.

Сэнс люстрацыйнай дэкларацыі не ў тым, каб адхіліць ад працы ўсіх, хто меў дачыненне да мінулага рэжыму, а ў тым, каб даць шанс на супрацоўніцтва тым, хто гатовы шчыра прызнаць сваю дзейнасць і працаваць на карысць новай Беларусі. Гэта механізм, які забяспечвае празрыстасць улады і прадухіляе ўплыў нядобрасумленных чыноўнікаў, якія хаваюць сваё дачыненне да рэпрэсійнай сістэмы. Форма дэкларацыі вызначаецца законам аб люстрацыі. Прыклад магчымай дэкларацыі прадстаўлены ў Дадатку да гэтай Канцэпцыі.

Люстрацыйная дэкларацыя з'яўляецца часовым інструментам, які дзейнічае выключна ў перыяд, устаноўлены законам аб люстрацыі. Пакуль гэты закон дзейнічае, усе пададзеныя дэкларацыі і звязаныя з імі дакументы захоўваюцца ў вызначаным парадку і выкарыстоўваюцца выключна для правядзення люстрацыйнай праверкі.

Пасля завяршэння тэрміну дзеяння люстрацыйнага заканадаўства гэтыя дакументы могуць быць перададзеныя ў архіўныя фонды і пачнуць рэгулявацца агульнымі нормаў заканадаўства аб архіўнай справе. Гэта азначае, што доступ да іх будзе вызначацца архіўнымі правіламі, уключаючы магчымыя абмежаванні на публікацыю персанальных дадзеных і ўмовы іх выкарыстання ў даследчых або гістарычных мэтах.

Абмежаваны тэрмін захавання дэкларацыяў у рамках люстрацыйнага працэсу неабходны для забеспячэння прававой вызначанасці і абароны правоў асобаў, што прайшлі праверку. Гэта таксама прадухіляе злоўжыванні і некантраляванае выкарыстанне гэтых дадзеных пасля завяршэння працэсу люстрацыі.

Такім чынам, сістэма застаецца збалансаванай: з аднаго боку, забяспечваецца празрыстасць улады ў пераходны перыяд, а з іншага боку, гарантуецца, што з цягам часу персанальныя дадзеныя не будуць выкарыстоўвацца па-за кантэкстам люстрацыі.

3. Працэдура люстрацыі

3.1. Органы, якія ажыццяўляюць працэдуры люстрацыі

Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі

Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі (ІНПБ) — дзяржаўная навукова-даследчая арганізацыя, якая вывучае і дакументуе гісторыю Беларусі ў XX і XXI стагоддзях, асабліва ў перыяды, звязаныя з гвалтам і рэпрэсіямі. У рамках ІНПБ ствараецца Люстрацыйнае бюро, якое адказвае за люстрацыйныя дэкларацыі і іх праверку.

Паўнамоцтвы:

- даследаванне і папулярызацыя ведаў пра беларускую гісторыю XX-XXI стагоддзяў, надаючы асаблівую ўвагу таталітарнаму мінуламу і супраціўленню беларускага народа;
- збор, захаванне, апрацоўка і аналіз архіўных матэрыялаў і іншых дакументаў, звязаных з палітычнымі рэпрэсіямі і дзейнасцю таталітарных рэжымаў;
- праверка люстрацыйных дэкларацыяў асобаў, якія займаюць або прэтэндуюць на абароненыя законам пасады;
- супрацоўніцтва з судовымі і праваахоўнымі органамі для прыцягнення вінаватых да адказнасці.

3.2. Парадак правядзення люстрацыйнай праверкі

Асноўныя этапы і працэдуры правядзення люстрацыйнай праверкі ўключаюць наступнае:

3.2.1. Праверка (Vetting)¹¹⁶ суддзяў

Судовая сістэма мае ключавую ролю ў любым грамадстве, бо менавіта суддзі павінны забяспечваць правасуддзе, абараняць правы грамадзянаў і гарантаваць справядлівае і бесстаронняе прымяненне законаў. Аднак у Беларусі судовая сістэма шмат гадоў знаходзілася пад кантролем аўтарытарнага ўрада, і многія суддзі не толькі не выконвалі сваіх абавязкаў перад грамадствам, але і сталі інструментам рэпрэсіяў. Яны прымалі незаконныя рашэнні, адпраўлялі ў турмы невінаватых людзей, пазбаўлялі грамадзянаў іх правоў і дзейнічалі не ў інтарэсах закона, а па загаду ўладаў. Таму пасля змены рэжыму неабходна

¹¹⁶ Ветынг — гэта працэс праверкі надзейнасці, кампетэнтнасці і добранадзейнасці кандыдатаў на пэўныя пасады. Ён асабліва важны ў кантэксце дзяржаўнай службы, праваахоўных органаў і палітычных структураў, дзе неабходна выключыць з працы асобаў, замешаных у карупцыі, злачыннай дзейнасці ці парушэнні правоў чалавека. У некаторых краінах ветынг з'яўляецца часткай люстрацыі. Крыніца: Alexander Mayer-Rieckh и Pablo de Greiff, Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies (New York: Social Science Research Council, 2007).

https://s3.amazonaws.com/ssrc-cdn1/crmuploads/new_publication_3/%7B57EFEC93-284A-DE11-AFAC-001CC477EC70%7D.pdf

правесці праверку суддзяў, каб вызначыць, хто сапраўды здольны служыць правасуддзю, а хто дыскрэдытаваў сябе і не можа заставацца ў судовай сістэме.

Праверка суддзяў — гэта не помста і не масавае звальненне ўсіх без разбору. Мэта гэтага працэсу — зразумець асабістую адказнасць кожнага суддзі і даць магчымасць застацца ў сістэме толькі тым, хто не запляміў сябе грубымі парушэннямі закона і правоў чалавека. Таму праверка будзе праводзіцца індывідуальна, з улікам канкрэтных фактаў і абставінаў. Суддзяў не звольняць толькі таму, што яны працавалі пры папярэднім рэжыме, але калі стане вядома, што хтосьці прымаў відавочна несправядлівыя рашэнні, удзельнічаў у палітычных рэпрэсіях або выкарыстоўваў суд як інструмент ціску, ён не зможа працягваць займаць сваю пасаду.

Акрамя ўдзелу ў рэпрэсіях і парушэннях правоў чалавека, праверка будзе ўключаць таксама ацэнку прафесійнай кампетэнтнасці суддзяў. Недастатковая кваліфікацыя, сістэматычнае парушэнне працэсуальных нормаў, адсутнасць неабходных ведаў і навыкаў, а таксама немагчымасць прымаць рашэнні ў адпаведнасці з прынцыпамі вяршэнства права — усё гэта можа стаць падставай для нядопуску суддзі да далейшага выканання сваіх абавязкаў. Новая судовая сістэма павінна быць не толькі незалежнай, але і прафесійнай, а значыць, суддзі павінны адпавядаць высокім стандартам правасуддзя.

Гэты працэс будзе арганізаваны такім чынам, каб выключыць самавольства і суб'ектыўнасць. Праверку правядзе або Нацыянальны савет правасуддзя Рэспублікі Беларусь¹¹⁷, калі ён будзе створаны да таго моманту, або спецыяльная камісія, створаная менавіта для гэтай мэты. У яе склад увайдучь не толькі беларускія юрысты, але і міжнародныя эксперты, якія паспрыяюць максімальнай аб'ектыўнасці і незалежнасці працэсу. Кожны суддзя, які праходзіць праверку, атрымае магчымасць растлумачыць свае рашэнні, прадставіць доказы сваёй добрасумленнасці і даказаць, што ён сапраўды адпавядае высокім стандартам правасуддзя. Суддзі, якія паспяхова прайшлі праверку, захаваюць сваю пасаду і будуць назначаны на яе бестэрмінова. Гэта дазволіць умацаваць незалежнасць судовай сістэмы і абараніць яе ад палітычнага ўплыву.

Гэты этап прапануецца ажыццявіць на аснове асобнага закона і асобнай працэдуры, не прывязваючыся да закона аб люстрацыі, які заснаваны на самадэклараванні. Такі падыход забяспечыць аператыўнае аднаўленне даверу да судовай улады ў Беларусі і створыць гарантыі для суддзяў, якія сапраўды адпавядаюць прынцыпам правасуддзя. Пры гэтым у законе аб люстрацыі трэба прадугледзець выключэнне дубліравання патрабаванняў дэкларавання для тых суддзяў, хто ўжо прайшоў праверку. Гэта дапаможа пазбегнуць лішніх бюракратычных працэдур і сканцэнтравацца на галоўнай мэце — фарміраванні прафесійнага, незалежнага і справядлівага судовага корпуса.

Праверка суддзяў — гэта важны крок на шляху аднаўлення справядлівасці. Таму важна не проста змяніць людзей у сістэме, а стварыць умовы, пры якіх суддзі будуць прымаць рашэнні не з страху або карысці, а зыходзячы з закону і сумлення. Толькі так можна аднавіць давер да правасуддзя і пабудаваць дэмакратычную дзяржаву, дзе кожны чалавек будзе абаронены ад несправядлівасці і самавольства.

3.2.2. Самадэклараванне

¹¹⁷ Праект закона «Аб нацыянальным савеце правасуддзя»
<https://kanstytucyja.online/index.php/laws/1009-nacpravo>

Усе асобы, якія, на момант пачатку працэсу люстрацыі, займаюць або прэтэндуюць на абароненыя законам пасады (гл.п.2.1), абавязаны добраахвотна запоўніць дэкларацыю, падаўшы падрабязную інфармацыю аб сваёй дзейнасці ў перыяд, які падлягае люстрацыйнай праверцы (гл.п.1.5). Дэклараваны перыяд і змест дэклараваных звестак (гл. п. 2.2) вызначаюцца законам.

Законам устанаўліваюцца канкрэтныя тэрміны для падачы дэкларацыяў у залежнасці ад катэгорыі пасады і бягучага статусу асобы (дзеючая пасада або кандыдат на пасаду).

Форма люстрацыйнай дэкларацыі, парадак яе запаўнення і падачы ўстанаўліваюцца законам. Дэкларацыі падаюцца на праверку ў ІНПБ. ІНПБ выдае асобе сертыфікат, які пацвярджае факт падачы дэкларацыі

3.2.3. Праверка дэкларацыяў

ІНПБ праводзіць праверку ўсіх дэкларацыяў, выкарыстоўваючы архіўныя дакументы, базы даных і іншыя крыніцы інфармацыі. Закон вызначае ўмовы, пры якіх праверка дэкларацыі праводзіцца ў першачарговым парадку, напрыклад, для прэтэндэнтаў на выбарныя пасады.

Падчас разгляду справы ІНПБ мае права:

- запатрабаваць дадатковыя звесткі ці дакументы ў асобы, у дачыненні да якой праводзіцца праверка;
- запытваць і атрымліваць інфармацыю ад дзяржаўных органаў, арганізацыяў і прыватных асобаў, неабходную для праверкі люстрацыйнай дэкларацыі;
- праводзіць апытанне сведкаў;
- вывучаць архіўныя матэрыялы і іншыя крыніцы інфармацыі;
- праводзіць экспертызы.

Асоба, у дачыненні да якой праводзіцца люстрацыйная праверка, мае права азнаёміцца з матэрыяламі праверкі, прадстаўляць свае тлумачэнні, даваць сведчанні і заяўляць хадайніцтвы.

3.2.4. Дакументаванне вынікаў праверкі дэкларацыяў

Па выніках праверкі кожная дэкларацыя суправаджаецца справаздачай, у якой выкладзены высновы аб сапраўднасці прадстаўленых звестак. У выпадку выяўлення парушэнняў складаецца акт, які змяшчае падрабязнае апісанне выяўленых неадпаведнасцяў або ілжывых звестак.

3.3. Прыняцце рашэння аб люстрацыі

Калі Люстрацыйнае бюро Інстытута нацыянальнай памяці Беларусі выяўляе, што дэкларант указаў у сваёй дэкларацыі ілжывыя звесткі, Бюро складае афіцыйны дакумент, у якім падрабязна апісвае парушэнне. Затым дэкларанту накіроўваецца паведамленне з апісаннем

сітуацыі, каб ён меў магчымасць даць тлумачэнні і прадставіць дадатковыя доказы на сваю абарону. Для гэтага прадугледжаны пэўны тэрмін, вызначаны законам.

Калі тлумачэнні не пацвярджаюць праўдзівасць звестак, указаных у дэкларацыі, Люстрацыйнае бюро прымае рашэнне аб забароне займаць абароненыя законам пасады. Такая забарона можа дзейнічаць ад пяці да дзесяці гадоў, у залежнасці ад сур'ёзнасці парушэння.

Асоба, у дачыненні да якой прынята рашэнне аб люстрацыі, мае права не пагадзіцца з гэтым рашэннем і падаць скаргу ў суд на працягу ўстаноўленага законам тэрміну. Суд разглядае ўсе абставіны справы, вывучае доказы і выслухоўвае довады абодвух бакоў. Дэкларанту даецца поўнае права азнаёміцца з матэрыяламі сваёй справы, уключаючы ўсе доказы, на якіх заснавана праверка, пры гэтым грыф «сакрэтна» не можа служыць падставай для адмовы ў доступе да гэтых матэрыялаў у працэсе абскарджання справы ў судзе.

Калі суд вырашае, што забарона была накладзеная правамерна, яна застаецца ў сіле. Калі ж высвятляецца, што рашэнне было памылковым, яно адмяняецца, і чалавек захоўвае права займаць абароненую законам пасаду. Такім чынам, працэс застаецца празрыстым, а кожны мае магчымасць абараніць свае правы.

4. Меры люстрацыйнага ўздзеяння

Да асобаў, якія падпадаюць пад люстрацыю, могуць прымяняцца наступныя віды люстрацыйных абмежаванняў:

- **звальненне з абароненых законам пасадаў:** адсутнасць сертыфіката аб падачы дэкларацыі ў тэрміны, устаноўленыя законам, з'яўляецца падставай для звальнення з займаемай абароненай законам пасады або адмовы ў прызначэнні на пасаду. Наяўнасць сертыфіката аб падачы дэкларацыі з'яўляецца падставай для працягу заняцця абароненай пасады;
- **забарона на займанне абароненых законам пасадаў на тэрмін ад 5 да 10 гадоў** — за даванне ілжывых звестак у дэкларацыі аб люстрацыі;
- **праграмы рэабілітацыі і навучання:** асобы, якія падпадаюць пад люстрацыйныя абмежаванні, могуць быць накіраваны на абавязковыя праграмы рэабілітацыі і навучання, з мэтай пераасэнсавання сваёй ролі ў рэпрэсіўных дзеяннях і фарміравання новых каштоўнасцяў. Удзел у такіх праграмах можа быць умовай для змякчэння або зняцця некаторых абмежаванняў.

Выдаткі, звязаныя з правядзеннем люстрацыі, фінансуюцца са сродкаў дзяржаўнага бюджэту.

5. Забеспячэнне галоснасці і грамадскага кантролю

Інфармаванне грамадскасці пра ход люстрацыі — гэта ключавы элемент для забеспячэння празрыстасці і ўзмацнення даверу да працэдуры. Рэгулярнае і празрыстае інфармаванне грамадскасці дазволіць пазбегнуць спекуляцыі, умацуе механізмы грамадскага кантролю і будзе стымуляваць удзел людзей у грамадскім жыцці.

Грамадства ў гэтым працэсе далучаецца да працэсу. Напрыклад, любы чалавек можа паведаміць у Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі аб тых, хто, на яго думку, павінен прайсці люстрацыйную праверку. Гэта дапаможа знаходзіць тых, хто спрабуе прыхавальваць свае мінулае. Таксама грамадзяне могуць прыйсці на публічныя слуханні, дзе абмяркоўваюцца пытанні люстрацыі, і выказаць сваю думку. Калі ў людзей ёсць ідэі, як зрабіць законы аб люстрацыі лепшымі, яны могуць прапанаваць свае змены. Так грамадства становіцца часткай працэсу, а не проста гледачом.

Усе дадзеныя, прадстаўленыя ў дэкларацыях, і інфармацыя, атрыманая падчас люстрацыйных правоверак, з'яўляюцца канфідэнцыяльнымі і падлягаюць абароне, за выключэннем выпадкаў, прадугледжаных законам аб люстрацыі. Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі абавязаны забяспечваць гэтую абарону, што прадухіляе злоўжыванні, напрыклад, выкарыстанне дадзеных у крымінальных працэсах, што непасрэдна забаронена Канцэпцыяй. Для гэтага люстрацыйныя дэкларацыі, якія падаюць кандыдаты на абароненыя законам пасады, падзяляюцца на дзве часткі: публічную і непублічную.

Публічная частка — гэта тое, што можа ведаць кожны аб прэтэндэнтах на дзяржаўныя пасады. Сюды ўваходзіць, дзе чалавек працаваў або служыў у дэклараваны перыяд, асабліва калі гэта былі органы ўлады або сілавая структура. Таксама ўказваецца, ці супрацоўнічаў ён з органамі дзяржбяспекі, ці меў кантакты з замежнымі спецслужбамі, ці зрабіў прызнанне аб мінулых парушэннях (без падрабязнасцяў). Таксама публічнай з'яўляецца інфармацыя аб прымяненні люстрацыйных санкцыяў да асобы, якая падала ілжывыя звесткі ў дэкларацыі. Усё гэта размяшчаецца на сайце Інстытута нацыянальнай памяці Беларусі. Грамадзяне павінны бачыць, хто прэтэндуе на дзяржаўныя пасады і якое ў іх мінулае, а таксама для каго ўстаноўленая забарона на заняцце абароненых законам пасадаў. Мэта простая — каб грамадства давярала тым, хто прыйдзе да ўлады.

Непублічная частка дэкларацыі застаецца закрытай. Гэта персанальныя дадзеныя (напрыклад, кантактная інфармацыя), якія не патрэбны ўсім, але важныя для люстрацыйнай правоверкі. Сюды ж уваходзяць падрабязнасці аб працы або іншыя дэталі, якія не ўплываюць на грамадскі кантроль.

Акрамя люстрацыйнай правоверкі доступ да дэкларацыяў будзе надавацца для даследніцкіх мэт тым, чья праца звязана з асаблівымі правіламі паводзін і ўстаноўленымі законам абмежаваннямі, напрыклад, адвакаты, журналісты або навуковыя работнікі. Гэтыя дадзеныя можна выкарыстоўваць толькі ў абагульненым выглядзе. Гэта важна для адукацыі, гісторыі ці навукі, але не для таго, каб кагосьці асабіста вінаваціць.

У выніку, Канцэпцыя люстрацыі для Беларусі спрабуе спалучыць адкрытасць і абарону асабістага жыцця. Грамадства даведаецца толькі тое, што трэба для даверу і кантролю. А ўсё астатняе — асабістыя дэталі або сакрэтныя звесткі — застаюцца канфідэнцыяльнымі інфармацыяй. Так люстрацыя будзе праходзіць сумленна, з удзелам людзей, але без лішняй шкоды для прыватнасці.

6. *Заклучныя палажэнні*

Варта адзначыць, што люстрацыя — гэта не аднаразовая мера. Гэта працэс, які павінен уключаць не толькі праверкі на прадмет удзелу ў парушэннях правоў чалавека, але і іншыя элементы правасуддзя пераходнага перыяду: рэабілітацыю ахвяраў рэпрэсіяў, адукацыйныя праграмы для павышэння прававой культуры грамадзянаў, а таксама іншыя крокі, накіраваныя на недапушчэнне паўтарэння памылак мінулага. У любым выпадку, люстрацыю трэба праводзіць асцярожна і абдуманна, улічваючы ўсе магчымыя наступствы.

Люстрацыя ў Беларусі можа прывесці да наступных вынікаў:

→ умацаванне
дэмакратычных
інстытутаў у Беларусі; | → павышэнне даверу
грамадства да
дзяржаўных органаў; | → прадухіленне
паўтарэння рэпрэсіяў
у будучыні. |
|---|--|---|

Важна адзначыць, што чаканыя вынікі люстрацыі могуць быць дасягнутыя толькі ў тым выпадку, калі яна будзе праведзеная справядліва, аб'ектыўна і ў адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі абароны правоў чалавека. Люстрацыя не павінна быць інструментам палітычнай расправы, а павінна быць часткай комплекснага працэсу рэформаў, накіраваных на пабудову дэмакратычнага грамадства ў Беларусі.

Акрамя вышэйпералічанага, да чаканых вынікаў люстрацыі можна аднесці:

- скарачэнне карупцыі ў дзяржаўных органах;
- павышэнне эфектыўнасці работы дзяржаўных органаў;
- паляпшэнне інвестыцыйнага клімату ў Беларусі;
- умацаванне пазіцыяў Беларусі на міжнароднай арэне.

Важна адзначыць, што люстрацыя — гэта складаны і супярэчлівы працэсам, які можа мець як станоўчыя, так і адмоўныя наступствы. Каб люстрацыя ў Беларусі дала пажаданыя вынікі, неабходна:

- забяспечыць выкананне законнасці і правоў чалавека ў працэсе люстрацыі;
- правесці шырокую растлумачальную работу сярод грамадзянаў;
- стварыць умовы для сацыяльнай адаптацыі асобаў, якія падпалі пад люстрацыю;
- выкарыстоўваць люстрацыю як інструмент для пабудовы дэмакратычнага грамадства, а не як інструмент палітычнай расправы.

Толькі пры выкананні гэтых умоваў люстрацыя можа стаць эфектыўным інструментам пераадолення аўтарытарнага мінулага і пабудовы справядлівай будучыні. Важна, каб гэтыя вынікі былі станоўчымі і спрыялі развіццю дэмакратыі ў краіне.

Дадатак 1

УЗОР ДЭКЛАРАЦЫІ

(Для займання абароненай законам пасады. Інфармацыя ў гэтай дэкларацыі не можа быць выкарыстана ў якасці доказу ў крымінальным працэсе.)

Прозвішча, Імя, Імя па бацьку: _____

Дата нараджэння: _____

Месца нараджэння: _____

Грамадзянства (назваць усе існуючыя): _____

Пашпартныя дадзеныя: _____

Адрас пражывання: _____

1.. Працоўная дзейнасць

Пералічыце ўсе месцы працы (у тым ліку службу), на якіх вы працавалі ў дэклараваны перыяд:

Перыяд	Арганізацыя / установа	Пасада	Асноўныя абавязкі

2. Супрацоўніцтва з органамі дзяржаўнай бяспекі

Вы давалі згоду на таемнае супрацоўніцтва з КДБ, прадастаўлялі справаздачы, выконвалі даручэнні за ўзнагароджанне ці без яго?

☐ **Не**

☐ **Так** (у выпадку сцвярджальнага адказу, укажыце перыяд і характар супрацоўніцтва):

3. Сувязі са спецслужбамі замежных дзяржаў

Ці мелі Вы сувязі са службамі разведкі і бяспекі іншай краіны (працавалі ў такіх службах, давалі ім інфармацыю, выконвалі іх загады і супрацоўнічалі якім-небудзь іншым чынам)?

☐ **Не**

☐ **Так** (у выпадку сцвярджальнага адказу, укажыце краіну, перыяд, характар сувязяў):

4. Заява пра недачыненне да парушэнняў

У дэклараваны перыяд я не здзяйсняў(ла) і не загадваў(ла) здзяйсняць дзеянні, якія могуць быць кваліфікаваныя як:

4.1. Фальсіфікацыя выбараў і/або рэферэндумаў, у тым ліку:

4.1.1. наўмыснае змяненне выніковых пратаколаў выбарчых камісій;

4.1.2. замена або дадатковае ўкідванне бюлетэняў;

4.1.3. скажэнне вынікаў падліку галасоў;

4.1.4. прымус выбаршчыкаў да галасавання за пэўную кандыдатуру або перашкода іх законнаму волевыяўленню.

Пацвярджаю адсутнасць свайго дачынення да ўказаных дзеянняў:

☐ Так

☐ Не *(Калі «Не», укажыце канкрэтныя абставіны ніжэй)*

4.2. Незаконнае прымяненне гвалту або пагрозы гвалту да мірных грамадзянаў, у тым ліку:

4.2.1. асабісты ўдзел, загад або саўдзел у фізічным уздзеянні (пабоі, катаванні, прыніжаючае годнасць абыходжанне) з мэтай падаўлення мірных пратэстаў ці іншадумства;

4.2.2. арганізацыя або садзейнічанне ў неправамерных затрыманнях, выкраданнях, запалохванні (уключаючы пагрозы жыццю, здароўю або маёмасці);

4.2.3. арганізацыя або садзейнічанне сістэматычных дзеянняў, якія парушаюць асноўныя правы і свабоды грамадзянаў (свабоду сходаў, слова, выказвання меркаванняў і інш.).

Пацвярджаю адсутнасць свайго дачынення да ўказаных дзеянняў:

☐ Так

☐ Не *(Калі «Не», укажыце канкрэтныя абставіны ніжэй)*

4.4. Прапаганда і распальванне варожасці ці нянавісці, а таксама публічнае апраўданне рэпрэсіяў ці дзяржаўнага тэрору, у тым ліку:

4.4.1. прамы заклік да гвалту супраць пэўных групаў па палітычных, рэлігійных ці іншых матывах;

4.4.2. сістэматычнае выкарыстанне сродкаў масавай інфармацыі, адукацыйных і дзяржаўных устаноў для распаўсюджвання загадзя ілжывай або зневажальнай інфармацыі аб палітычных апанентах або іншадумцаў;

4.4.3. публічнае адабрэнне, падтрымка ці апраўданне катаванняў, гвалту, незаконнага пазбаўлення волі ці іншых цяжкіх парушэнняў правоў чалавека.

Пацвярджаю адсутнасць свайго дачынення да ўказаных дзеянняў:

☐ Так

☐ Не *(Калі «Не», укажыце канкрэтныя абставіны ніжэй*

Растлумачэнне абставінаў (запаўняецца пры неабходнасці)

Растлумачэнне абставінаў (пры неабходнасці):

5. Пацвярджэнне сапраўднасці звестак

Усе звесткі, указаныя ў гэтай дэкларацыі, з'яўляюцца сапраўднымі.

Мне вядома, што прадастаўленне загадзя ілжывай інфармацыі цягне за сабой прававыя наступствы, у тым ліку забарону займаць абароненыя законам пасады.

Дата падачы: _____

Подпіс: _____